

RIG

TIDSKRIFT UTGIVEN AV FÖRENINGEN FÖR SVENSK KULTURHISTORIA
I SAMARBETE MED NORDISKA MUSEET OCH FOLKLIVSARKIVET I LUND

INNEHÅLL

UPPSATSER

- Docent *Mats Hellspång*, Stockholm: Slå trilla.
En lek på gränsen mellan folklig och
modern idrott 1
- Slå trilla. A Game between Folk and Modern
Sports* 16
- Fil.dr *Gertrud Grenander Nyberg*, Stock-
holm: Om den medeltida listen från Dal.
Ett stycke textil forskningshistoria 17
- Efterskrift av Professor *Gösta Berg*, Stock-
holm 29
- The Medieval Band from Dal — a story
about some textile research 30

ÖVERSIKTER OCH GRANSKNINGAR

- Docent *Jonas Frykman*, Lund: Noblesse oblige 31
- Ronny Ambjörnsson: Den skötsamme arbe-
taren. Anmäld av *Mats Hellspång* 38

KORTA BOKNOTISER

- Bengt Lindroos: Ur den svenska byggnads-
konstens magasin 40
- Jämten 1989. Red. av Leif Jonsson 40

RIG · ÅRGÅNG 73 · HÄFTE 1

1990

Föreningen för svensk kulturhistoria

Ordförande: Direktör *Gunnar Petri*

Sekreterare: Intendenten fil. kand. *Hans Medelius*

REDAKTION:

Professor *Nils-Arvid Bringéus*

Docent *Mats Hellspong*, Rigs redaktör

Docent *Elisabet Hidemark*

Intendent *Hans Medelius*

Ansvarig utgivare: Docent Elisabet Hidemark

Redaktionens adress: Docent Mats Hellspong, Institutet för folklivsforskning, Lusthusporten 10, 115 21 Stockholm.

Föreningens och tidskriftens expedition:

Nordiska museet, 115 21 Stockholm. Telefon 08/666 46 00

Års- och prenumerationsavgift 80:—

Postgiro 193958-6

Utges med bidrag från Humanistisk-samhällsvetenskapliga forskningsrådet

Tidskriften utkommer med 4 häften årligen

ISSN 0035-5267

Norstedts Tryckeri, Stockholm 1990

RIG är ett annat namn på guden Heimdall, som enligt den fornisländska "Sången om Rig" gav upphov till de olika samhällsklasserna. Denna dikt innehåller den äldsta kulturhistoriska skildring vi äger från Norden. Föreningen för svensk kulturhistoria valde detta namn som symbol för sin verksamhet, när den stiftades år 1918

Slå trilla

En lek på gränsen mellan folklig och modern idrott

Av Mats Hellspong

1886 gav dåvarande kaptenen Viktor Balck, "den svenska idrottens fader", ut första bandet av sin handbok i idrott, "Illustrerad idrottsbok". I detta arbete behandlas även en del av den inhemska traditionella idrotten, för vilken Balck hyste personligt intresse och som han gärna ville skulle bli en del av den moderna idrotten. Under rubriken "Svenska bollspel" presenterar han således bl. a. *pärk*, *långboll*, *söt och sur* och *tre slag och ränna*. På annan plats i verket skriver han om den inhemska leken *trisslagning*. Framtiden skulle inte infria hans förhoppningar. Ingen av dessa idrottslekar fick någon plats i den moderna svenska idrotten. Det kunde ha sitt intresse att fundera litet över varför de inte överlevde som idrotter. I denna artikel skall jag diskutera frågan vad som skiljer den folkliga idrotten från den moderna med just *trisslagning* som exempel.¹

¹ Artikeln bygger till största delen på uppteckningsmaterial i Nordiska museets folkminnessamling (EU) och i Dialekt- och folkminnesarkivet i Uppsala (ULMA). I det förra arkivet är uppteckningarna om denna lek huvudsakligen från 1920- och 1930-talet, i det senare från 1930- och 1940-talet. Materialet på Nordiska museet är mer omfattande än uppsalamaterialet. Några av källhänvisningarna görs till uppteckningar från folkminnesarkiven i Göteborg (IFGH) och Lund (LUF), i dessa fall har jag läst dem i avskrift på Nordiska museet.

Slå trilla är den benämning jag i fortsättningen kommer att använda om denna idrottslek. Mycket kortfattat går den ut på att två lag försöker driva varandra bakåt genom att slunga en träskiva mellan sig. Meningen är att kasta skivan på sådant sätt, att motståndarna har svårt att stoppa den och därför måste retirera. Som alla folkliga lekar med stor spridning har benämningarna naturligtvis skiftat mellan olika landsändar. Leken har överallt uppkallats efter namnet på den runda träskiva som kampen står om. Av 164 belägg i Nordiska museets folkminnessamling används former av *trilla* i 96 stycken. Det talas om att *kasta trill(e)* eller *trilla*, att *rulla trilla*, att *leka trill(e)*, att *slå trill(a)*, *trille*, *trell(e)* eller *tröll*, att *driva trell* eller *trill*, att *drämme trill*, att *spela trill(a)* eller *trille* och att *bränna trill(a)* eller *trell*. Den här är den utan vidare största gruppen bland beläggen.

Den näst största gruppen benämningar är de som har ordet *trissa* i någon form: att *kasta*, *trilla*, *slå* eller *driva trissa*, *trisse* eller *triss*. 47 belägg i Nordiska museets samling hör till denna grupp. En liten grupp om sex belägg har ordet *trinsa* eller *trinse*. En ungefär lika stor eller lika liten grupp har ordet *ruta*: att *kasta*, *löpa*, *bränna*, *dämma* eller *slå ruta*. Resten är ströbe-

lägg på udda ord (t. ex. att *slå kringla* eller att *rulla hjul*).

Långt över hälften av alla belägg har alltså ordet *trilla* i någon form. Ordet har haft särskild spridning i Skåne och Småland med angränsande landskap. I Mälarskapskapen blir däremot formen *trissa* vanligare och norr om Mälaren, där leken uppenbarligen varit mindre allmän, börjar mer udda benämningar uppträda. Ordet *ruta* tycks ha varit mest frekvent i Uppland, Gästrikland och Hälsingland.² Allra vanligast är emellertid uttrycket *slå trilla* eller *slå trill*. 61 av 164 belägg, med andra ord klart över en tredjedel av samtliga benämningar, har *slå trilla* eller en variant av denna. Allra vanligaste formen är *slå trill* (31 belägg). Det är därför begripligt att såväl Johan Götling som Carl-Herman Tillhagen använder det namnet på leken i sina kortfattade presentationer.³ Jag väljer här dock den nära formen *slå trilla*.

Scen och aktörer

Slå trilla spelades på hårt, jämnt underlag. Den slungade träskivan måste kunna rulla långt och det gick knappast bra på en gräsbevuxen äng. Eftersom man också ville kunna driva varandra bakåt långa sträckor blev landsvägarna den naturliga spelplatsen. Endast ett fåtal alternativ till vägarna anges i uppteckningarna. Men

en meddelare från Jämshög i Blekinge talar om att man spelat i "tegelbrukets torkador, som voro 100 meter långa" (LUF 8049). Vägen borde vara rak och jämn. Om den sluttade hade det lag som kastade nedåt en alltför tydlig favör av detta. Men ibland räknades just detta som ett av spelets spännande inslag. Man satsade på att mota motståndarlaget ända bort till ett parti av landsvägen, som sluttade nedåt. Hade man väl fått trillan nedför den backen, var segern i praktiken vunnen. Det var nästan omöjligt att ta sig upp igen för motståndarlaget.

I någon enstaka uppteckning talas om, att man kunde spela vintertid när vägen var isbelagd. Men i regel krävdes torr och hård väg, varför spelet brukade börja på våren så snart marken torkat ordentligt. Framför allt spelade man på söndagseftermiddagar och söndagskvällar. En uppgift från Lomma i Skåne omtalar, att slå trilla var ungdomens stora nöje och att man höll på varje kväll så länge det var ljus (EU 180). Att spelet borde ske på våren före sädden omtalas också: "Men sen där var tillsatt fingo vi ej leka trille, ty trillan reste ofta ut på åkrarna eller in i trädgårdarna", sägs från Löderup i Skåne. Det problemet var antagligen lättare att lösa i skogsbygder än på den rena slätten. I Västergötland valde man gärna att slå trilla på de bygator som omgavs av skyddande stenmurar.

Slå trilla kunde spelas av två deltagare, den ene kastade och den andre motade. Så skedde också ofta enligt uppteckningarna. Men man skall kanske se den formen mer som ett slags träningsspel. Slå trilla som spännande idrottslek, lockande även för åskådare, utövades av flera personer, vanligen fyra eller fem i varje lag. Det finns ett mindre antal uppteck-

² På arkivet för Ordbok över Sveriges dialekter i Uppsala finns ordet *ruta* belagt från 10 orter i Gästrikland och Hälsingland och 8 orter i Uppland. I Gästrikland har man talat om att "slå kullerruta" och i Uppland om att "kullra ruta". Jag tackar docent Vidar Reinhammar för dessa uppgifter.

³ J. Götling: *Idrotter och friluftsspel*. (Nordisk Kultur XXIV A. Idrott och lek. Oslo 1933.); C-H Tillhagen — N. Dencker: *Svenska folklekar och danser*. Stockholm 1949.

ningar, där det omtalas att även flickor kunde delta, men betydligt fler uppgifter går i motsatt riktning: det här var inget spel för flickor. Oftast var deltagarna pojkar i skolåldern och upp mot trettioårsåldern, flera meddelare betonar att drängarna var med och ofta mycket skickliga i spelet. ”Inte bara pojkar och ynglingar utan även de stora karlarna deltog”, heter det från Fågeltofta i Skåne (LUF 1935). ”Ibland hände det att då pojkarna voro som värst i lag med det att de fingo hjälp av någon äldre och sen var det bäst, åtminstone för de allra yngsta, att akta sig för då kom trillan med en förfärlig fart” (EU 168, Löderup, Skåne). Att slå trilla var en manlig idrott hänger ihop med att den var hårdhänt och ganska riskabel, vilket jag kommer till senare.

Det kunde gott förekomma, att lagen bildades av gårdar eller byar och att man då kämpade på vägen mellan byarna. ”Ibland utmanade ’Ullstringarna’ ’Toarparna’” (ULMA 18010, Skåne). ”Byarna Övre Sandby å Mellösa i Bredsättra socken slog trill så de höll på å slå ihjäl varann, de skodde trillan med järn ibland” (ULMA 5377, Öland). Men det vanligaste var, att man delade upp sig i jämnstarka lag oberoende av härkomst. Särskilt goda spelare ledde lagen och skötte om val eller lottdragning. ”Lagle-dare, som i tur och ordning utse en och en av sina män, bliva de mest tilltagsna och med härskaregenskaper utrustade” (EU 1445, Hjärtum, Bohuslän).

Redskapen

Slå trilla krävde en rund träskiva och ett antal slagkäppar. Vi har redan mött de vanligaste benämningarna på träskivan: *trill* eller *trille*, *triss* eller *trissa*, men även

trinse, *ruta*, *kolle* (Bohuslän), *hjaul* (Gotland), *driv* (Uppland) och ytterligare några. Den var mellan fyra och åtta tum i diameter, med andra ord skiftande i storlek mellan ungefär ett litet kaffefat och en normal tallrik. Den borde vara en à två tum tjock. Somliga hade ett hål i mitten för att kunna bäras hängande i ett snöre. Problemet var hållbarheten. Trillan utsattes för våldsamma slag med slagträna och kunde då lätt spricka. Den borde därför helst tillverkas av ek, bok, ask eller marsurbjörk, inte gärna av gran och furu. Vanligast var att man sågade upp en rund rak björkstam till ett antal trillor. Ville man ha en mer hållbar skiva fick man såga ut en rund skiva ur en bräda, helst då en som hade en gren inuti, vilket ökade dess styrka. Man kunde också spika ihop två trillor. Ej sällan anges i uppteckningarna att trillorna beslogs med järnringar, ja, det tycks undantagsvis ha förekommit att man använde järnringar som trillor. Ibland tillverkades trillorna av specialister, som byns vagnmakare (EU 5870, Holmby, Skåne) eller träskomakare (ULMA 18010, Skåne).

Trillan skulle, när den kom rullande, motas med något slags slagträ. Varje spelare, även den som kastade (se *fig. 1*), var utrustad med ett sådant. Idealet var en käpp, en och en halv upp till två meter lång och böjd ungefär som den moderna ishockeyklubban. Dialektala benämningar på slagträet var *brännemarka* (Frändefors, Dalsland), *brännefork* (Forshem, Västergötland), *brännstykke* (Husby-Sjutolft, Uppland), *brännmått* (Huddunge, Uppland), *kolleträ* (Hjärtum, Bohuslän), *trillstake* (Torsås, Småland), *dämbrae* (Vånga, Östergötland), *drämeträ* (Alseda, Småland) och *genaträ* (Ö. Sallerup, Skåne). Ofta användes gårdsgårdsstörar eller sä-

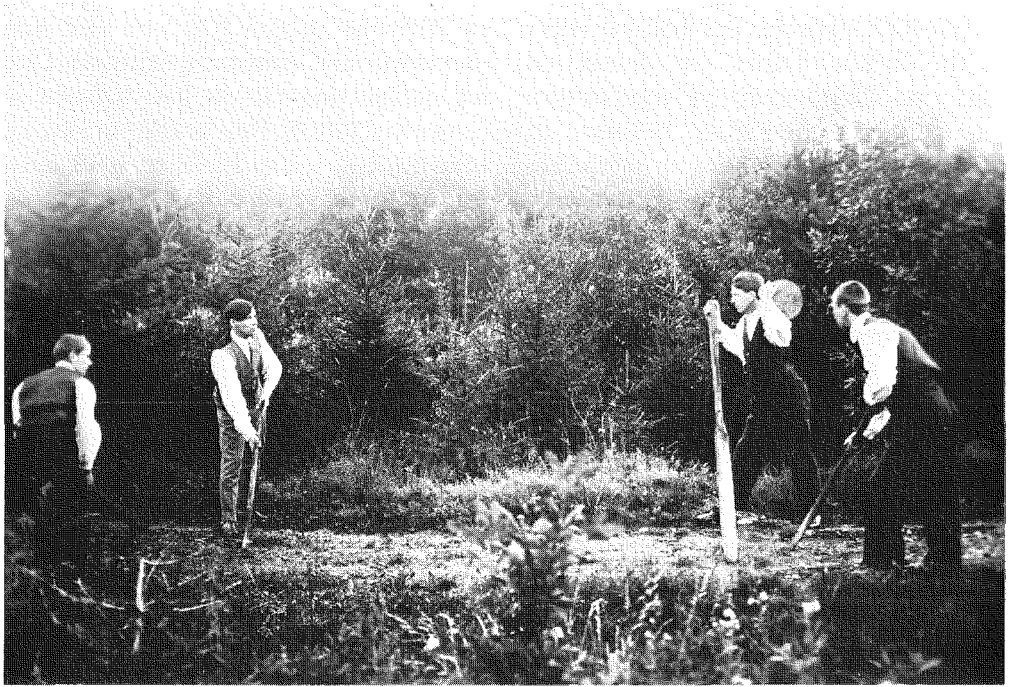

Fig. 1. Trillespelare i trakten av Hallingeberg och Hjorted, Småland 1927 (ULMA 1395). Foto Dialekt- och folkminnesarkivet, Uppsala.

deskrakar som slagträn, vid improviserade spel fick man ta till allehanda kvastar, grenar eller brädstuppar. ”En åra från skolmästarens båt var också mycket lämplig fast den måste bäras tillbaka mellan varje gång”, berättas från Kimstad, Östergötland (EU 99). Ofta såg slagträet ut just som en åra (se fig. 1), kanske en lång stör med en påspikad brädlapp. Från Danmark finns en intressant uppteckning om hur man kunde välja ut sina redskap av växande träd och påverka deras utseende.

Vi bandt om Foraaret Grenene paa forskellige Slags Piletræer op, saa de i den tykkeste Del fik en stor Krumning; naar saa Grenen, der blev forsynet med

vore Forbogstaver, var vokset sig krum og tyk, blev den hugget af, og man havde da en Trillestaver omtrent af Hockeystokkens form, noget længere og tungere.⁴

Där spelet bedrevs mer regelbundet såg man alltså till att skaffa sig och bevara mer utarbetade redskap för att mota och slå trillan. Man tillverkade ändamålsenliga klubbor med rundade skaft för händernas grepp. Det ansågs hedrande att ha många och stora hack på sitt slagträ (EU 2648, Fårö, Gotland). Att man kunde ha egna slagträn, som förvarades mellan

⁴ Fr. Knudsen: Trille. (Gymnastisk Tidsskrift 1920, s. 151.) Upptecknat 1909 efter Lærer Th. Gilbjerg, Syd-Langeland.

spelen, framgår av en uppgift från Heda i Östergötland (EU 2926):

Förekom också, men på grund av att vi icke hade annat än en dålig byväg att vara på, så kunde vi icke göra det när som helst, utan det blev mest på rasterna i skolan, därför medtog var och en som kände sig manad, sitt slagträ, vilket utgjordes av krokiga grangrenar, de beströk bättre än raka, en och annan hade snickrat till en smal bräda så att der händerna fattade var en stakeliknande del, och i nedre ändan bredare som slagyta, de ville inte hålla fast, en och annan hade beslagit med bleck, stakarna gömdes i sockenstallet till nästa gång. Men så hände en gång att vår lärare då han efter rastens slut kom in i skolan, saknade alla stora pojkar, de var för långt ifrån, och hade glömt i sin iver, att passa tiden, då högg läraren sönder alla slagträn och sedan förbjöd han leken ifråga. Stor sorg bland gossarne.

Spelets regler

De två lagen ställer upp sig mot varandra på landsvägen. Kastaren står längst fram i sitt lag. Den främst placerade i motståndarlaget står på ungefär 20 meters avstånd. Bakom honom står hans lagkamrater utposterade på jämna avstånd för att försöka stoppa trillan om han inte lyckas med detta. Kastaren tar några stegs ansats, lyfter upp trillan över axeln ungefär som man svänger en diskus och slungar den sedan framåt. Nu gäller det för motståndarna att så snabbt som möjligt få stopp på trillan, att *gena* eller *bränna* den (fig. 2). Det är inte lätt när den kommer med högsta fart. Om trillan hejdas så att den far åt sidan och blir liggande stilla sägs den vara *död*. Från denna plats skall nu det lag som stoppat trillan kasta den tillbaka i motsatta riktningen. Spelet går alltså ut på att tvinga motståndarna att retirera, att *driva* eller *köra* dem. Kastaren strävar naturligtvis efter att slunga trillan så, att ingen kan stoppa den för att på så sätt vinna så mycket terräng som möjligt.

När det motande lagets medlemmar

med sina slagträn skall försöka hejda trillan försöker de slå till den på så sätt, att den vänder och rullar tillbaka, *bakslag*, en av spelets finesser. Därigenom kan de nämligen minska terrängförlusten. Exakt vilka regler som gällde kring ett bakslag är svårt att se ur uppteckningsmaterialet. Det är också troligt, att det existerade olika lokala regler på just denna punkt. Abbe Johnson redogör för praxis i Växjö: "Kunde man icke blott hejda trillan utan slå till henne så att hon rullade tillbaka, hade den, som gjort lyckoslaget, rätt att piska henne vidare, så länge det gick. I detta fall fick hon inte hejdas av motståndarne. Detta kallades att 'slå den levande'."⁵ Samma regel omtalas från Danmark. "Modpartiet maatte ikke standse et saadant Hjul, selv om det blev slaet helt hen til den forreste Modstandere eller længere."⁶

Sven Lampa ger en annan bild från Västergötland: "Är trillan 'levane', sedan hon blivit 'bränd', d. v. s. rullar hon tillbaka utefter marken, rusa de, som motat, efter och ha rätt, så länge hon är i rörelse, att ytterligare 'driva på' henne. Det parti återigen, från vilket hon blivit kastad, rusar ävenledes fram för att antingen 'ta na levane', då hon tillfaller dem, eller å sin sida driva henne tillbaka, och så kan hon stundom drivas flera gånger mellan motståndarna, innan det blir avgjort, vem hon tillhör."⁷

Det är uppenbarligen så att trillan får slås så länge hon är "levande". Från Torsås i Småland sägs t.o.m., att om

⁵ A. Johnson: Några glimtar från min barndoms Väster. (Hyltén-Cavalliusföreningens årsbok 1938, s. 81.)

⁶ Knudsen 1920, s. 152.

⁷ S. Lampa: Folklekar från Västergötland. (Svenska Landsmål 1908: 4, s. 63–64.)

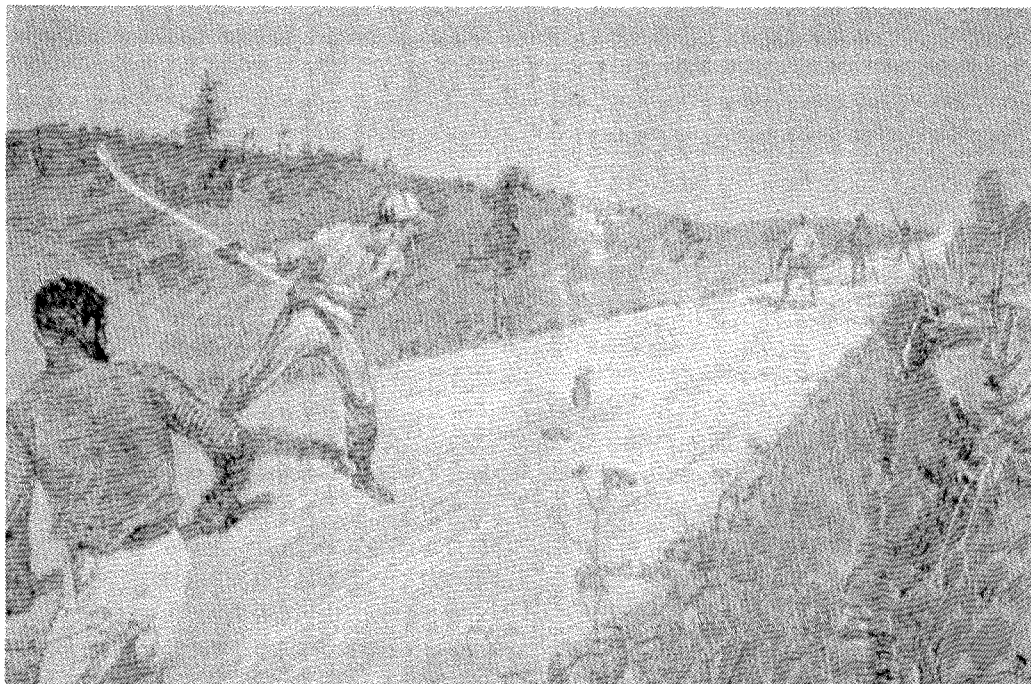

Fig. 2. Det motande laget berett att med sina slagträn försöka stoppa trillan. Teckning av Bruno Liljefors i Viktor Balcks "Illustrerad idrottsbok", del 1, 1886.

trillan passerar hela motståndarlaget men aldrig faller omkull utan förblir stående, t. ex. inkilad i högt gräs, anses hon som "levande" och får slås med bakslag (EU 296). Det som är oklart är om blott motaren har rätt att fortsätta att slå trillan tillbaka eller om hela laget har rätt att delta i detta och om kastarsidan får ingripa och stoppa motangreppet.

En annan punkt där säkert lokala regler har skiftat är frågan om *hur* trillans framfart får hejdas. Ett lyckat bakslag åstadkoms säkert enbart med hjälp av ett gott slagträ. Men man kunde också välja att inte satsa på bakslag utan enbart försöka få omkull trillan. Att använda händer och armar var knappast rekomen-

dabelt, däremot tycks det ha varit vanligt och tillåtet att använda fötterna. Var man utrustad med träskor behövde det inte göra ont. Man kunde också kasta föremål på trillan, t. ex. käppar och granruskor. Det talas också om klädesplagg i en del uppteckningar, men det tycks ha varit omdiskuterat. "Kavajer användes också, men ogillades i allmänhet såsom allt för effektiva trillmotare", heter det från Gärdslösa på Öland (EU 302).

Detta att man inte fick eller ville använda kroppen för att mota hänger naturligtvis ihop med de stora skaderiskerna. "Spelet kunde bli ganska 'hårt', när fullvuxna drängnävar skötte donen", som det heter från Husby i Södermanland

(EU 8467). Trillan kunde "ta ut tänder gratis på deltagarna", berättas från Göteryd i Småland (EU 37723). Det var särskilt när man sökte slå bakslag på den framrusande trillan som olyckor kunde hända, trillan kunde hastigt ändra riktning och gå upp i någons ansikte. Det är påfallande många meddelare som betonar denna leks farlighet, även om inga exempel ges på svårare olyckor.

När lagen ställde upp sig intog ledarna vanligen positionerna som kastare respektive förste motare. Ledarna måste vara orädda och starka i armarna. "Det ville till mycket starka armar, särskilt kämpastarka muskler i högra överarmen för att få 'trillan' i väg och jag var särskilt styv i den konsten", berättas från Örkelljunga i Skåne.⁸ De mindre framstående spelarna ställde sig längre bak som reserver. Men uppteckningen tyder på, att man inte i fortsättningen av spelet kunde välja vem som skulle kasta. En regel tycks ha varit, att den som motat ett kast också skulle kasta nästa. Men även denna regel bröts ibland. "Var det någon klåpare med i laget, som lyckats stoppa trissan, var det därför ej säkert att han fick kasta iväg den" (ULMA 6980b, Boda, Dalarna).

Utbredning och utveckling

Slå trilla tycks ha haft sin huvudsakliga utbredning i södra och mellersta Sverige. Det största antalet belägg i Nordiska museets folkminnessamling härstammar från Småland. Uppgifterna från Norrland är få, de saknas alldeles från Härjedalen, Medelpad, Ångermanland, Västerbotten och Norrbotten. Uppgifterna i Dialekt-

och folkminnesarkivets i Uppsala (ULMA) samlingar är mindre koncentrerade till Sydsverige. Men även här finns endast ett belägg norr om Hälsingland, nämligen från Sävar i Västerbotten. I vilken utsträckning detta speglar det verkliga förhållandet eller insamlingens intensitet i olika trakter är svårt att bedöma. Utan tvivel har dock leken varit mindre känd och utövad i norra Sverige. Ett gott indicium på detta är att den omnämns betydligt oftare i hembygds- och minnesböcker från södra Sverige.⁹

Johan Götling anger finlandssvenska och danska namn på leken, *kasta trissa* och *slå kurr* i Finland, *spille Trille* och *slaa Trint* i Danmark.¹⁰ Evald Tang Kristensen nämner "at lege Trille" i sitt arbete "Danske Börnerim, Remser og Lege" från 1896 och stöder sig på en uppteckning ur Sven Grundtvigs samlingar.¹¹ *Trissa* i Finland korresponderar då med att samma ord är vanligt i mellersta Sverige, Mälardalskapen, medan det danska *trille* möter oss i Skåne och övriga delar av södra Sverige. Det danska *trint* förefaller besläktat med *trinsa* eller *trinse* i vissa svenska dialekter. Ordet finns dock inte i de gamla danska landskapen utan i Bohuslän, Dalsland och Värmland och väcker frågan om det funnits en norsk variant av seden med liknande namn.

Beträffande lekens utbredning i Danmark finns en mycket värdefull artikel av

⁹ Förutom de i noterna 5, 7, 8, 22 och 23 nämnda arbetena även t. ex. M. Magnusson: Barnens lekar och underhållning i asarumsbygden vid sekelskiftet (Asarumsdalen 1969–1978, utg. av Asarums Hembygdsförening. Karlshamn 1984, s. 301f).

¹⁰ Götling 1933, s. 52.

¹¹ Danske Börnerim, Remser og Lege udelukkende efter Folkemunde samlede og till Dels optegnede af Evald Tang Kristensen. Århus 1896, s. 261.

⁸ G. Svensson: Runt Tockarps skola. (Minnesbilder från järnvägens tid. Red. av Nils-Arvid Bringéus. Lund 1988, s. 37)

Fredrik Knudsen i *Gymnastisk Tidsskrift* 1920, ur vilken jag för övrigt redan citerat. Knudsen nämner uttrycken *spille* eller *slaa Trille* och *slaa Trint* men också benämningarna *trille Ring* eller *Hjul*. Några drag i den bild Knudsen ger av förhållandena i Danmark är värda att fästa uppmärksamheten på, eftersom de klart skiljer sig från förhållandena i Sverige.

För det första hänvisar Knudsen till några, visserligen rätt spridda, källor, som hävdar att leken att *slaa Trille* var särskilt vanlig vid påsken.¹² Så meddelar H. F. Feilberg i sin "Ordbog over jyske Almuesmål", att leken i Hemmerum herred hänförde sig till långfredagens eftermiddag.¹³ I det svenska materialet finns ingen anknytning just till påsken. Knudsen motsäger för övrigt sig själv på denna punkt, när han på annat ställe anger, att man på Falster trillade hjul "om Efteraaret", eftersom hjulet på vår och sommar riskerade att gå ut i trädgårdar och åkermarker, vilket vi sett var ett problem också i svenska jordbruksbygder.¹⁴

För det andra berättas från Danmark (Falster) om att en av deltagarna på vardera sidan var utrustad inte med ett slagträ utan med ett antal käppar, som han kastade mot trillan för att få stopp på den. Han stod längst bak och tycks ha fungerat som en sista reserv om de längre fram utplacerade kamraterna inte lyckats träffa trillan.¹⁵ Det finns inga uppgifter om att en deltagare hade denna specialuppgift i det svenska materialet.

För det tredje finns uppgifter från sydligaste Jylland och Sønderjylland om att man använt en träkula i stället för en trilla. H. F. Feilberg berättar härom i sin roman "Fra heden" från 1863.¹⁶ Inga motsvarigheter till detta har funnits i Sverige. Förmodligen rör det sig här om påverkan från ett annat spel i sydligaste Jylland, som Feilberg kallar "at bosles", där två lag kastar var sin kula längs landsvägen, men i samma riktning, inte mot varandra. Jag skall återkomma till detta spel senare.

Slå trilla är uppenbarligen en idrottslek med allmän nordisk utbredning. Det mest kända litterära belägget kommer från Finland. I sin storslagna roman "Sju bröder" från 1870 ger Alexis Kivi en skildring av leken i finsk miljö:

Till brödernas bästa förlustelser hörde också att slå trissa, i vilken lek de ännu i sin mandomsålder älskade att öva sig. Då stred de häftigt i tvenne grupper, vardera gruppen strävande mot ett bestämt mål. Högt ljud då skriandet, springandet och tumultet, och svetten flöt i floder från deras ansikten. Susande hoppade trissan längs vägen och studsade ofta från påken mot männens ansikten, så att somligas pannor, när de återvände från leken, var försedda med ett mäktigt stort horn, eller kinden svullen som en semla. Så förflöt deras ungdomsdagar om somrarna i skogarna eller på landsvägen kastande trissa, om vintrarna på ugnen i svett drivande hetta.¹⁷

Som väntat möter oss här det uppsvenska ordet "trissa" (i Elmer Diktonius översättning). I bokens nionde kapitel finns en livlig skildring av ett spel mellan bröderna, som börjar på följande sätt:

Bröder, låt oss ännu en gång eldigt slå trissa såsom vi fordom gjorde på Toukolas dammande vägar. Här har vi en slät sved, och de stubbar som står i vägen, rycker

¹² Knudsen 1920, s. 156.

¹³ H. F. Feilberg: Ordbog over jyske Almuesmål.

¹⁴ Knudsen 1920, s. 152.

¹⁵ Knudsen 1920, s. 151. Upppteckning från Nørre Ørlev, Falster, 1912.

¹⁶ Knudsen 1920, s. 153.

¹⁷ A. Kivi: Sju bröder. Översättning av Elmer Diktonius. Helsingfors-Stockholm 1964, s. 11. Jag tackar Ture Wallin, Helsingborg som fäst min uppmärksamhet på skildringen hos Alexis Kivi.

vi upp med rötterna, och vi förlänger vår vädjobana med hedens släta yta därborta. Nu delar sig brödraskaran i tu, och männen på den sidan, som förlorar sig i striden, må på kvällen sluka tio skålpund nötkött.

Tuomas. Låt gå för det.

Juhani. Tre på var sida, det vore den enklaste lösningen, men vi är ju sju.

av masurtrissan.

Juhani. Tre på var sida, det vore den enklaste lösningen, men vi är ju sju.

Lauri. Jag lämnar leken. Hellre tittar jag efter redskapsträn i skogen än springer och svettas här som en vildsint pojkknatting. Lek ni er lek, jag går till skogs med lillyxan under armen.

Så pratande avslutade de till sist sin måltid och begav sig att ställa i ordning sitt trissfält. De röjde det så att det löpte över sveden och ytterligare ett stycke över hedmarken på svedens östra sida. Och efter några timmar stod de redo för leken, med starka björkpåkar i nävarna; och de stod fördelade i två partier: Juhani, Simeoni och Timo på den ena sidan, och på den andra Tuomas, Aapo och Eero. Trissan började flyga mellan dem, och det ekade långt ut i nejden, när påkarna högg mot masurhjulet, som surrande flög fram och tillbaka.¹⁸

Man kan observera, hur trissan hos Alexis Kivi flög fram "susande" och "surrande". Detta trissans karakteristiska ljud nämns även i uppteckningarna. "Trissan fick bästa farten, då vägen var hårdfrusen – jag minns, hur det sjöng, om den då den fick riktig fart", berättar en sagesman från Medåker i Västmanland (ULMA 25964). Från Danmark anges, att ljudet från den slungade trillan skiftade beroende på om man kastade överhands- eller underhandskast. Vid det förra slungades trillan snett nedåt och kom att skutta framåt i stora hopp, vid det senare rullades ("trillades") den mer horisontellt efter vägen. "Ved Overhaandstril kunde Hjulet faa en saa stor Hastighed, at det kunde frembringe en Lyd omtrent som en flyvende Humlebi."¹⁹

Det finns gott om uppgifter om att slå

trilla varit en känd lek även i Nordtyskland. Det gäller t. ex. Angeln i Schleswig-Holstein och trakter kring Elbe och i Mecklenburg. Knudsen anger benämningarna *Trudelspiel* (Neuhaus vid Elbe), *Trönnelspiel* (Grevesmühlen i Mecklenburg) och *Verdriewen* (Meyenberg i Ostprienitz).²⁰ Men i ungefär samma området har också ett annat lagspel utövats, där landsvägarna varit scenen, *bosseln* (*strassenbosseln*). Detta spel har hållit sig längst kvar i Ostfriesland (Niedersachsen) i nordvästra Tyskland, men det har också utövats t. ex. i Ditmarschen. I detta spel tävlar två lag om att kasta en boll eller kula längs landsvägarna och få den att hålla sig kvar på vägrenen så länge som möjligt för att därigenom vinna mark. Man kastar i tur och ordning inom laget såsom i en stafett. Det lag som når längst vinner. Spelet äger rum även i dag trots biltrafiken. Man sätter helt enkelt upp skyltar för att varna vägförande. Detta spel, som inte har andra likheter med slå trilla än att det utövas på vägarna och av lag, har motsvarigheter även i Nederländerna och på Irland (*road bowling*). Men uppenbarligen har lekarna bosseln och slå trilla där de mötts (i norra Tyskland och södra Jylland) påverkat varandra, främst så att träskivan på sina håll kommit att ersättas av en tråkula i slå trilla.

När huvudparten av Nordiska museets uppteckningar om denna lek gjordes, på 1920-talet och 1930-talet, var den utdöd nästan överallt i landet. Undantaget som bekräftar regeln kommer från Gärdslösa

²⁰ Knudsen 1920, s. 155. Benämningen "Verdriewen" kan jämföras med en benämning som Feilberg använder från Sönderjylland i sin roman "Fra heden", nämligen "aa fordrywves".

¹⁸ A. a., s. 194.

¹⁹ Knudsen 1920, s. 152.

på Öland, där en meddelare berättar: "Har i år (1928) till min förvåning sett pojkar slå trill på Gillsättra gata (Glömminge)" (EU 302). Försvinnandet tycks av uppteckningarna att döma ha skett decennierna kring sekelskiftet. 1890-talet anses på många håll ha varit lekens sista glansperiod. Åtskilliga meddelare skyller försvinnandet på den växande trafiken på vägarna sedan sekelskiftet. De enstaka hästskjutsar som dessförinnan störde friden på landsvägarna var knappast något problem.

Slå trilla var alltså ett fullt levande och mycket populärt spel under 1800-talets andra hälft. Hur mycket äldre än så är det? Här ger ju inte uppteckningsmaterialet mycket vägledning, annat än försäkningar om att leken var vanlig "på fars och farfars tid". Skildringen hos Alexis Kivi pekar mot 1800-talets första hälft. Slå trilla finns också omnämnd i P. A. Säves samling av gotländska idrottslekar, utförd mellan 1846 och 1878. Säve kallar den *rullä hjaul* och hos honom finns en uppgift utan motsvarigheter på andra håll, nämligen att man som alternativ till att kasta trillan eller hjulet kunde slunga det genom att sätta en stake genom hålet i mitten av hjulet.²¹

Det finns ett intressant belägg på att denna idrottslek kommit att integreras i den traditionella sägentraditionen. Det finns nämligen en på Öland upptecknad variant av den mycket spridda Tibast och vändelrot-sågnen som lyder så här:

I R. by bodde en bonde, som hette Truls. Han var i vanliga fall en duktig och arbetsam karl. Men så började han bli orolig och tycktes ej trivas i hemmet, utan

drev omkring på bygator och stigar. Hustrun kunde ej förstå, vad som fattades honom, men beslöt att i hemlighet söka få reda på vad det var. Hon följde därför i smyg efter när Truls gav sig ut på en av sina vanliga utflykter. Om en stund får hon se honom på en gärdsväg i full fart med att slå trill — till synes ensam. Men när Truls skickade i väg trillan var det någon osynlig som motade och skicka den tillbaka. 'Åhå', tänkte hustrun, 'det är skogsråen, som lockar från mig min man.' Hon vände åter till hemmet och när mannen kom hem listade hon ut hur man bär sig åt för att få syn på skogsråen. Hon går ut i skogen, får se henne och frågade: 'Hur ska man bota den tjur som inte vill hålla sig hemma utan går över till grannens kor? Skogsrån svarade endast: 'Tibast och vändelrot', Hustrun går hem, lagar till en dekott på dessa örter och ger sin man som därefter blir som förr, glömmer skogsrån och håller sig hemma. Men ibland om nätterna kunde vindens sus blandas med skogsråns snyftningar då hon klagande bröd: 'Truls kom ut, Truls kom ut', Men ingen Truls kom. Då ilsknade skogsrån till och fråste: 'Tibast och vändelrot — tvi mej, som sa dej bot'" (EU 302).

Att slå trilla här på ett naturligt sätt tagit plats i en traditionell variant av sågnen om tibast och vändelrot är dock inget säkert tecken på hög ålder. Men sådana finns. I sina minnen från 1820-talets Högsby i Småland erinrar sig skomakaren Jonas Stolt även trillespelet:

Andra ungdomslekar voro om sommaren att slå trill, som vi sade. Detta spelades i en gata av två mot två, tre mot tre eller fyra mot fyra med var sin brännstake för att bränna trillan, när motparten kastade henne. Gick hon förbi utan att bränna, så fick man retirera till den punkt, där trillan stannade; men gav någon henne ett duktigt bakslag, så gick man på till det ställe, där trillan stannade, och motparten fick retirera. På detta sätt körde de varandra fram och tillbaka, så länge det var nöje.²²

Och i ett annat berömt självbiografiskt arbete från Småland, Hågkomster från hembygden och skolan, utgivet 1830, berättar Samuel Ödmann om sina skolår i Växjö på 1760-talet bl. a. följande i ett avsnitt om ungdomens nöjen:

²¹ P. A. Säve: Gotländska lekar. (Svenska folklekar. 1. Utg. av H. Gustavsson. Uppsala-Stockholm 1948, s. 50–51.)

²² Byskomakaren Jonas Stolts minnen. Anteckningar från Högsby socken i Kalmar län. Kalmar 1972, s. 106.

Sedan landsvägen upptorkat, slogs, mest alla aftnar, *trilla*. Så kallades en trissa, svarvad av masur, 6 tum i diameter. Man uppställde sig i två partier. Trillan kastades med styrka och kom såsom en ljungeld. Motpartiet skulle då med så kallade *trillstakar* hejda henne i loppet, och så mycket, som vanns vid bakslaget, nödgades motpartiet vika. I täten stodo alltid gymnasister med elegantastavar av bok, apterade efter ändamålet. De voro brigadens grenadjärer. Bakom dem stodo skolgossarna såsom lantvärn, armerade med vad som förekom och gjorde vad de kunde. Krigslyckan var omskiftelig; nöjet något vådeligt, men kroppsrörelsen nyttig. Man gav alltid öppning åt resande.²³

Citatet från Ödmann är värdefullt ur många aspekter. Det är rikt på information och bekräftar på en rad punkter den bild, som uppteckningarna givit om förhållandena under 1800-talets andra hälft. Dessutom tillförs några nya fakta: leken var känd redan på 1760-talet, den existerade i stadsmiljö och den utövades av gymnasister och skolgossar. Om den hundra år senare försvunnit från småstadsmiljön är väl inte helt klart. Folklivsarkivens meddelarorganisation på 1920- och 1930-talet täckte knappast städerna. Men det är fullt möjligt att denna riskfyllda lek så småningom blev ohanterlig att arrangera i samhällen med litet talrikare befolkning. Det blev kanske snart svårt att ge vad Samuel Ödmann kallade "öppning åt resande".

Idrottsrörelsen och slå trilla

Viktor Balck talar om slå trilla (eller snarare "trissa", han använder den uppsvenska benämningen) som "ett urgammalt svenskt spel som ännu förekommer temmeligen allmänt såsom folklek på landsbygden, i synnerhet i södra och mel-

lersta Sverige". Som vi sett stämmer åtminstone de senare leden av uttalandet väl med verkligheten; spelet var fullt levande under 1880-talet. Det sägs t. o. m. i många uppteckningar ha varit det vanligaste spelet i äldre tid. Balck anser vidare att det "till sin historia och kynne är äkta svenskt", vilket däremot är obevisat och antagligen falskt. Han betecknar det som ett allsidigt och stärkande spel, dock inte något nöje för veklningar. "När den tunga trissan, framslungad af en kraftig karlarm, kommer hoppande i långa satser utefter marken eller flyger tjutande högt i luften, då gäller det att vara färdig med sitt slagträd, att genast fatta situationen, att ögonblickligen beräkna trissans gång, att ställa sig på rätt sida samt parera med slagträdet och icke med näsan eller smalbenen, annars aflöper det icke utan minnesbetor som kunna blifva allvarliga nog."²⁴

Det är särskilt intressant att se på vilka punkter Balck och hans samtida pionjärer för en modern idrottsrörelse ville utveckla och modernisera spelet slå trilla. Detta kan utläsas dels ur "Illustrerad idrottsbok", dels ur en artikel under rubriken "Om triss-slagning" i Tidning för idrott 1885 (s. 108 f). Artikeln visar så många direkta överensstämmelser med texten i Balcks bok, att den senare måste betraktas som en avskrift med vissa omformuleringar.

Balck talar om "olämpligt material" i den folkliga trisslagningen. Han måste tänka på alltför sköra trillor eller trissor och mindre lämpliga slagträn. Det heter i Tidningen för idrott att "åtgången af på-

²³ S. Ödmann: Hågkomster från hembygden och skolan. Stockholm 1962 (1830), s. 61f. Jag tackar professor Nils-Arvid Bringéus för hänvisningen till denna källa.

²⁴ Illustrerad idrottsbok. Utg. av V. Balck. Del I. Stockholm 1886, s. 435.

kar är stark. Efter en eftermiddags spel är marken öfversållad af träsplittror och ser ut som golfvet i en vedbod".²⁵ De slagträn, som syns på *fig 2* är också ett slags moderna klubbor, av en typ som knappast var vanliga i den folkliga versionen av leken. Även spelarnas klädedräkt på Bruno Liljefors illustrationer i "Illustrerad idrottsbok" visar en ny tids anspråk på en lämplig klädsel för idrottande. Liljefors skildrar idrottsmän i lätta, tunna kläder med sportmössor på huvudena, fjärran från upppteckningsmaterialets vardagsklädda drängar med träskor på fötterna.

Balck anger exakta mått på trilla och slagträ. Den förra bör vara 17–18 centimeter i diameter, i mitten 4, i omkretsen 2.5 centimeter tjock. Slagträet bör vara 1.5 meter långt och 7.5 centimeter tjockt. Det bör vara något böjt nedtill (se *fig. 2*). Korta slagträn för enhandsfattning rekommenderas inte. Man kan jämföra med upppteckningsmaterialet, där trillan kunde vara både större och mindre och där framför allt slagträna kunde ha alla möjliga utseenden.

Viktigare än materialförändringarna är dock förändringarna av de gamla reglerna. Särskilt intressant är att Balck anger en maximilängd på banan. Den bör vara 150 till 200 meter. (I artikeln i Tidning för idrott anges 360 fot som lämplig banlängd, vilket är ännu kortare.) Det skall alltså inte vara meningen att lagen skall driva varandra kilometervis efter vägar. I stället görs markeringar för mål vid bakre kanterna av banan. När trillan drivs genom ett av målen förlorar det lag som tvingats retirera detta spel. Det lag som vid den fastställda tidens utgång vunnit

flest spel har vunnit matchen. För varje vunnit spel skall lagen byta sida för att motverka fördelar från sol, vind eller markbeskaffenhet.

De i upppteckningarna oklara reglerna för bakslag preciseras av Balck. *Bakslag får icke motas, ej heller upprepas*. D. v. s. det kastande laget får inte hejda ett bakslag och det motande laget får inte driva vidare sitt bakslag, där bakslaget stannar skall trillan sedan kastas av det motande laget. Helst skall detta ske så snabbt, att det i oordning retirerande kastande laget inte hinner gruppera sig för att mota det nya kastet. På denna punkt lämnas andra regler i en något senare standardisering av leken för skolbruk, nämligen i Julius Hammarlunds "Friluftsslekar för barn och ungdom" från 1900. Enligt Hammarlund har det motande laget rätt att driva trillan tillbaka och det kastande laget att driva henne framåt på nytt så länge trillan är "levande", d. v. s. inte fallit omkull på vägen eller gått utanför vägen. Liksom Balck talar Hammarlund om "mål" som lagen strävar efter att passera.²⁶

Gammal och ny idrott

Det är nu dags att söka göra en sammanfattande jämförelse mellan upppteckningarnas slå trilla och den av Balck beskrivna trillslagningen. Samtidigt kan vissa iakttagelser göras om vad som egentligen skiljer den traditionella idrotten från den moderna och internationella. Följande drag kan anses utmärkande för 1800-talets slå trilla:

1. *Leken har ingen tydlig rumslig begränsning*. Man spelade helst på vägar

²⁵ Ibid.

²⁶ Jul. Hammarlund: Friluftsslekar för barn och ungdom. Lund 1900.

utan bakre gränsmarkering. Vägens kanter eller diken fick utgöra begränsningen i sidled. Gropar och backar utgjorde extra, utmanande svårigheter i spelet. Lagen kunde driva varandra, ”köra varandra”, långa vägsträckor.

Min broder Sven Erlandsson berättar från sin tjänstetid i Tjärby sn om ett trillspel bland Tjärby ynglingar och yngre ogifta män. Spelet började vid tingshuset i kyrkoby. Det segrande laget drev under spelets gång sina motståndare ända ned till Genevad — eller mer än en fjärdedels mil (IFGH 834).

Inga slutliga mål fanns, men ju längre man lyckades driva sina motståndare, desto större ära. Från Boda i Dalarna omtalas ett folkligt uttryck som syftar på trisslagningen: ”Man vet varn börjar läp ruta, men man vet aldrig varn slutar” (ULMA 6980b). När sedan landsvägen svängde uppstod särskilt delikata problem: det gällde då att kasta trillan med en sådan skruv, att den stannar kvar på vägen så länge som möjligt. Att slå ett sådant kast, kallades att ”slå kröktrill” (EU 296, Torsås, Småland). Sådana spel, som följer landskapet, påminner om det medeltida engelska fotbollspelet, där stora människohopar jagade efter en fotboll fram och tillbaka över ängsmarkerna mellan olika byar.

Det finns emellertid i uppteckningsmaterialet enstaka uppgifter om särskilda ”mållinjer” och att man satte upp rämärken, som skulle passeras. Jag ser i detta en påverkan från den moderna idrotten. I Balcks Idrottsbok talades uttryckligen, som nämnts, om banans längd och behovet av sidbyte för att motverka fördelar för endera laget på grund av terrängen. Balck talar om ”mål” och i en artikel i Stockholms Dagblad 30.8.1908 talas om ”att driva trissan mellan målstängerna”. Ibland kan man ana att skollärarna verkat

för en standardisering av spelet. På många håll utövades det nämligen på rastera i skolan.²⁷ Från Kumla i Västmanland sägs, att skolläraren satte en bakre gräns för drivandet: ”Men i skolorna fick vi inte mota varann över riten, vilket var bestämd av skolmästaren och efter hans pipa måste vi valsa, d.v.s. rätta oss” (ULMA 11952). Det är inte omöjligt att det är folkskolläraren Julius Hammarlunds instruktionsbok från 1900, som väglett skolmästaren i Kumla. Här talas som vi sett om mål och en begränsad bana.²⁸

2. *Leken har ingen tydlig tidsmässig begränsning.* Enligt uppteckningarna spelade man ”i timal”, ”så länge det var ljusst”. Eftersom man inte hade mållinjer, kunde man inte räkna poäng och börja på ny kula, när något lag passerat målet. Leken var först och främst ett fysiskt nöje, resultatet var underordnat. Det finns i uppteckningsmaterialet inte en enda uppgift om något visst resultat från någon trisslagning. Men med införandet av mål följde också en poängräkning. Man kunde nu bestämma att tävla tills något av lagen nått viss poäng eller att hålla på viss utmätt tid och då se vilket lag som nått flest poäng (mål). Ganska ensam i sitt slag står en uppteckning från Ola

²⁷ Se även Sven Danielssons redogörelse om att ”bussa trill” på Öland i Svenska Dagbladet 15.1.1976. Jag tackar Vidar Reinhammar för denna hänvisning.

²⁸ Professor Gösta Berg har givit mig uppslaget att skollärare, som utbildades vid slöjdseminariet på Nääs i Västergötland vid sekelskiftet, fick lära sig olika folkliga lekar, som de sedan instruerade sina skolbarn i. Jag tror egentligen inte att de betytt så mycket för spridningen av denna i södra och mellersta Sverige redan sedan gammalt väl utbredda lek, men väl att de kan ha medverkat till en standardisering och modernisering av den.

Bannbers i Malung, Dalarna, där det talas om beräkning av poäng för ”bränning av trissan, i bakslag, höglyror, låglyror o. s. v.” (ULMA 3696).

3. *Man spelar med öppna lag.* Endast undantagsvis finns uppgifter om att byar eller gårdar bildat vissa lag. Vanligen tycks lagledarna välja sina lag och söka få dem jämnstarka. Ofta improviserades lagen samman. Viktigt är att nya spelare ständigt kunde komma med i leken. ”Kom det lekande till under pågående lek fingo dessa utan vidare stiga in i leken. Detta gällde alla lekar”, heter det från Bjuråker i Hälsingland (EU 5787). ”Om någon vuxen karl passerade förbi lagen kunde det hända att han blev ombedd att slå trillan mot det andra laget, ty de stora hade också ro av att kasta trillan” (EU 456, Allerum, Skåne).

Det finns ett fåtal belägg på att lagen gav sig själva namn. Både i Sverige och Danmark har lagen kunnat kalla sig ”Kristna” och ”Hedningar”, i Danmark även ”Danskar” mot ”Tyskar”.²⁹ Denna form av rollspel går ju igen i dagens (eller i varje fall gårdagens) mer improviserade barnidrott, men uppgifterna om detta är som sagt inte många.

I Balcks regler för trisslagning görs försök att skapa så jämna laguppställningar som möjligt. Jämnstarka spelare ställs mot varandra. A kastar mot B, som motar trissan och sedan kastar den tillbaka mot A. Därefter ställer A och B sig längst bak i respektive lag och två nya jämnstarka spelare, C och D, ställs mot varandra. Denna princip möter oss ingenstans i traditions-materialet. Där tycks det vanliga ha varit, att den som motat också kastat tillbaka.

Men det var säkert inte ovanligt att den bäste alltid kastade, d. v. s. vanligen ledaren. Balcks system syftar till största möjliga balans mellan spelarna och ger inget utrymme för improviserade förändringar.

4. *Man har själv tillverkat redskapen.* Traditionellt tillverkade spelarna själva sina trillor och även slagträn eller hämtade vilka redskap som helst som kunde tjäna som slagträn. Ibland användes redskapen med annan funktion i bondesamhället. ”Varje spelare var utrustad med en s.k. skanpåg (skanpåk), som närmast påminner om ett mellanting mellan bandy- och hockeyklubba. Dessa påkar yxades till från stammen av en enbuske och de utnyttjades under hösten till att slå sönder och fördela de komockor som fanns på åkrar och fält där djuren betat.”³⁰

Vid många spel använde man dock första bästa påk att slå med. Men vi har också sett exempel på slagträn som behålls mellan spelen och utvecklas på skiftande sätt. Detta att arbeta med och förfinna sina egna redskap kan man känna igen från andra former av traditionell idrott. I den gotländska varpakastningen gick var och en och plockade till sig en egen varpasten och särskilt välformade sådana lade ägaren ner stort arbete på att justera och göra väl anpassade till kasthanden. På illustrationerna till Balcks Idrottsbok (fig. 2) ser vi däremot redskap av en mer standardiserad typ.

5. *Reglerna skiftar lokalt.* Vi har sett hur bestämmelserna för vem som skall kasta trillan, hur man får mota den och hur man får bemöta ett bakslag varierar

²⁹ Tillhagen 1949, s. 277; Knudsen 1920, s. 151.

³⁰ Sven Danielsson i Svenska Dagbladet 15.1.1976.

mellan olika orter. Det är ju inte heller ägnat att förvåna, när det gäller ett gammalt, kanske mycket gammalt, spel, som på oklara vägar spritts över landet. Snarare är det förvånansvärt att bilden är så pass homogen som den faktiskt är. Ingenstans har man t. ex. ersatt trillan med någon form av boll, vilket skulle ha legat mer i linje med vår tids syn på lagsporter. (Träkulan i Sönderjylland var som vi sett en anpassning till ett annat lokalt spel, inte ett steg i en funktionell utveckling.) Vad som sedan möter i Balcks Idrottsbok är en standardisering av reglerna, ett försök att skapa en sport på riksnivå. Det heter i artikeln i Tidning för idrott 1885 om försöken att standardisera reglerna: "Naturligtvis äro några af dessa regler temligen godtyckliga, men de, som afse bakslaget, ombytet och räkningen, äro väsentliga, för att spelet skall få idrottens äkta kynne."

6. *Man spelar om brännvin.* Det är kanske väl kategoriskt uttryckt, men i samtliga de fall i uppteckningsmaterialet, där det talas om ett pris för det vinnande laget, nämns brännvin. "Man tävlade om ett halvstop brännvin eller halvstop honung" (EU 215, Nottebäck, Småland). Förlorarna kunde åläggas att bjuda vin-

narna på en kanna brännvin på gästgivargården, sägs från Herrestad i Skåne (EU 628). Det behöver ingalunda ha varit någon allmän regel, men det visar spelets förankring i det traditionella bondesamhällets värld. Samma traktering bestods alltid vinnarna (och för den delen även förlorarna) i det gotländska våget under 1800-talet.

7. *Komiska inslag i spelet uppskattades.* Trots att spelet slå trilla var rätt hetsigt och hårdhänt fanns det alltid utrymme för publikknipande skämt:

Kommer särskilt ihåg en av deltagarna som tycktes vara fullständigt okänslig för slag och stötar. Han använde aldrig någon stake att mota trillan med, utan motade med bena, tog den med händerna eller i hatten och f. ö. på det mest tokroliga sätt. Han ställde sig bl. a. på alla fyra med benen åt det håll varifrån trillan kom. Denna gick då uppför benen över ryggslutet, till allmän munterhet (EU 13624, Målilla, Småland).

Jag tror att vi här har ett rätt allmänt drag i den folkliga idrotten under 1800-talet. Den skulle innehålla ordentliga portioner situationskomik, det befriande skrattet skulle avlösa ansträngningarna. Det är därför som gränsen mellan idrottslekar och skämtlekar är rätt svävande i den folkliga traditionen från 1800-talets bondesamhälle.

Summary

Slå trilla. A Game between Folk and Modern Sports

Slå trilla is a game played between two teams on a hard and even surface. The teams usually consist of three or four persons each and face one another with the players standing diagonally behind each other, equipped with bowed sticks that are reminiscent of ice hockey clubs. The game begins with the participant on one team throwing a wooden disc (*trilla*) the size of a discus or a small plate towards the other team. The players in that team are supposed to try to stop the disc with their clubs (or their bodies). Preferably the disc should be hit in such a way that it turns and rolls back to the throwing team. It is the opposing team's turn to hurl the disc back from the point where it stops. The *trilla* is driven back and forth in that manner between the teams. The object is to try to force the opponents to retreat as far as possible.

There is evidence of this game from the middle of the 1700's to the beginning of the twentieth century. It appears to have been played mainly in southern and central Sweden. The dialect terms for the game and equipment differ in the various provinces. The equipment was made locally. The disc (*trilla*, *trissa*) was as a rule four to eight inches in diameter and was often sawed from a round and straight birch trunk. Oars or fence poles could be used if special clubs were not made.

The game *slå trilla* is also well-known from Denmark and Finland, as well as northern Germany. It was played in the past, especially on the country roads and village streets. The play was risky and considered suitable for strong farmhands.

When Viktor Balck, an army officer who in the end of the nineteenth century spearheaded the introduction of modern English sports in Sweden, published his handbook *Illustrerad idrottsbok* (The Illustrated Book of Sports), he also included the game *slå trilla*. Balck was interested in seeing that the old native games had a place in the modern sports movement. But most of these did not survive in the competition with English sports, nor did *slå trilla*, which died out in Sweden early

in the twentieth century.

In order to adapt *slå trilla* as a modern sport Balck made several recommendations for modernizing the game. He advocated that the throwing disc and the clubs be made of more durable material. The length of the playing area should be maximized, and goal lines introduced to get the disc across. He suggested that the teams should change sides so that the terrain would not give unfair advantage to one team and recommended the wearing of uniform and suitable clothing.

The article ends with a comparison of the folk game *slå trilla* and the variant of the game which Balck tried to introduce as a modern sport. This discussion leads to a comparison on a more general plane of traditional sports and modern and international sports. The following characteristics distinguished nineteenth century's *slå trilla* and traditional sports in general.

1. The game had no spatial limitation. The teams drove one another for kilometers along the roads.
2. The game had no clear time limit. It was played as long as one wanted: "for hours" or "as long as it was light".
3. The teams were open. People passing by could as a rule join the game if they wanted.
4. The equipment was homemade. Objects were often used that had other functions in agrarian society.
5. The rules varied locally.
6. The game was played for spirits. That was not generally true, but if some prize was mentioned, it was spirits.
7. Comic elements in the game were appreciated. There was no clear distinction between sports and playful games.

This article is based primarily upon information recorded in the beginning of the nineteenth century that is found in the folklore collection of the Nordiska museet in Stockholm (*Nordiska museets folkminnessamling*) and the Folklore Archives in Uppsala (*Dialekt- och folkminnesarkivet*).

(Translation: Marie C. Nelson)

Om den medeltida listen från Dal

Ett stycke textil forskningshistoria

Av Gertrud Grenander Nyberg

Agnes Branting och Andreas Lindblom utgav åren 1928–1929 sitt stora arbete *Medeltida vävnader och broderier i Sverige*. Andreas Lindblom blev 1928 styresman för Nordiska museet och Agnes Branting var dåtidens förnämsta expert på kyrkliga textilier, vilket det företrädesvis var fråga om i bokverket.

I del I, som omfattar svenska arbeten, behandlas först vävnader ”i primitiv figurstil”, en grupp textilier vilka betecknas som de ålderdomligaste från Sveriges medeltid. Ett av de beskrivna föremålen är en list från Dals socken i Ångermanland, vilken ”hamnat” i Nordiska museet. Bakom detta något kryptiska uttryck döljer sig ett stycke forskningshistoria.

Nils Månsson Mandelgren

År 1872 grundade Artur Hazelius den Skandinavisk-etnografiska samlingen som blev början till Nordiska museet. Gösta Berg, vilken 1956 efterträdde Lindblom som chef för museet, har i sin bok om Hazelius påpekat att samlingarna skapades inte bara av vad denne själv hopbragt, utan Hazelius införlivade även hela kollektioner från andra personer (Berg 1933: 68). Bland dem var Nils Månsson Mandelgren, denne märklige man som betytt så mycket för svenskt kulturliv och i mitten på 1800-talet var med om att

skapa, och i regel initiera, ett flertal kulturinstitutioner såsom Svenska slöjdföreningen (nu Svensk Form), en slöjdskola (nu Konstfack), Konstnärsgillet och Svenska fornminnesföreningen. Han planerade också ett konsthantverksmuseum i Stockholm, vilket dock aldrig kom till stånd.

Mandelgren utgav först ett stort planschverk om kyrkliga målningar som trycktes 1862 i Paris och gav honom internationell berömmelse. Senare planerade han mera omfattande bokverk, bl. a. ett som inte bara skulle behandla kyrkliga ting utan teckna Sveriges odlingshistoria över huvud taget (Stavenow 1972: 91f). Endast några häften utkom på grund av brist på medel till tryckning och kritik först och främst från riksantikvarien. För att inhämta material för sina verk företog Mandelgren talrika forskningsresor, vars resultat i form av bilder och beskrivande text är samlade i Folklivsarkivet, Lunds universitet. Mycket, men inte allt, är publicerat av detta (främst av Bengt Jacobsson). Utöver detta finns föremål som han förvärvade under resorna med tanke på det planerade museet. De kom dock att ingå i andra samlingar, främst Nordiska museet och nuvarande Historiska museet.

Mandelgrens första resor var ämnade

som inventeringsresor för dokumentation av kyrkor och kyrkliga inventarier samt fornminnen, medan de senare, allt eftersom hans intresseinriktning försköts, blev mer och mer inriktade på den folkliga kulturen, vilken ansågs som grunden för odlingshistorien (Jacobsson 1977, Stavenow-Hidemark 1977). Från början hade riksantikvarien Bror Emil Hildebrand givit honom instruktioner för en snabbinventering av kyrkor, men hans vidare forskning försvårades i ökande grad av Hildebrands motstånd. Denne ansåg honom vetenskapligt obildad och genom sin begränsade förmåga att uttrycka sig i skrift otänkbar som den som skulle publicera det insamlade materialet. Enligt Åke Stavenows bok om Mandelgren led denne av konstant brist på uppskattning hos de institutioner som han hade att göra med, först och främst Vitterhetssakademien, som leddes av riksantikvarien (s. 156).

Mandelgrens första resor sträckte sig till södra och mellersta Sverige, där han gjorde iakttagelser som kom att bli ovärderliga, bl. a. för den textila forskningen. I Östra Stenby i Östergötland avbildade han sålunda ett täcke i intarsiabroderi, som fanns fastspikat vid altaret under ett antependium. Efter att församlingen hade hembjudit det till staten blev det inte avhämtat utan användes slutligen till skurtrasor (Branting & Lindblom, s. 56). Genom initialer på täcket kunde det dateras till ca 1300. Det är det äldsta belägget på intarsiabroderade medeltida täcken som påträffats i Sverige och Finland (Pylkkänen 1974).

Åren 1868 och 1869 företog Mandelgren resor huvudsakligen i norra och mellersta Norrland samt norra Svealand. I en artikel i årsskriften Jämten 1978 har

Bengt Jacobsson beskrivit, hur Mandelgren på sin jämtländska resa 1868 kom in i landskapet österifrån, från Helgums socken i Ångermanland. Längre österut ligger Dals socken, där han enligt uppgift i Folkliksarkivet i Lund avbildade kyrkan och klockstapeln samt kyrkoinventarier. Han medförde därifrån bl. a. en textillist, som han kom att beteckna som ett "antikt broderi". Den var inte bevarad i sin ursprungliga längd.

För denna resa hade Mandelgren erhållit anslag av Svenska slöjdföreningen. Inom denna hade tidigare bildats en kommitté för att befrämja slöjden i landet. Det var i detta syfte som Mandelgren bl. a. skulle samla in föremål för ett blivande slöjdhistoriskt museum efter förebild av The South Kensington Museum (nuvarande Victoria & Albert Museum) i London (Jacobsson 1977: 16).

Däremot hade riksantikvarien ställt sig avvisande. Uppenbarligen för att hindra bildandet av enskilda samlingar hade dessutom 1867 utfärdats en förordning som påbjöd att äldre kyrkliga föremål skulle hembjudas till riksantikvarieämbetet. Detta var en förordning som Mandelgren i brev till Slöjdföreningen oroade sig för (Jacobsson 1977: 22 o. 42).

Listen som allmogetextil

Av de föremål som Mandelgren förvärfvade under sina resor i mellersta Norrland år 1868 gjorde riksantikvarien anspråk på 17 kyrkliga inventarier, bl. a. två mycket intressanta altarskåp från Sång kyrka i Ångermanland (Stavenow, s. 122). Bland de kyrkliga inventarierna som riksantikvarien omhändertog fanns inte den mera obetydliga listen från Dal, som Mandelgren betecknade som ett antikt broderi.

Enligt både Erik Salvén och Branting &

Lindblom hade emellertid listen bevarats i kyrkan i Dal, fastän detta inte uppgivits vid den kommande registreringen i Nordiska museet (om Salvén, se nedan).

Bakom det intresse som Mandelgren hyste för allmogeföremål i mitten av 1800-talet låg hans livliga kontakter med etnologen G. O. Hyltén-Cavallius och Arthur Hazelius. Båda dessa skapade samlingar av ting vilka bl. a. var ämnade att verka som förebilder för dåtida slöjd. Det var också avsikten med föremålen i det museum som Mandelgren planerade. Dessa förhållanden kan förklara varför Mandelgren, då hans museum inte kunde förverkligas, överlämnade föremål till Hazelius, vilken hade ännu ett pedagogiskt syfte med sitt museum, nämligen att lära ut svensk historia, något som Mandelgren också gick in för. Härtill kom att Hazelius hade rykte om sig att kunna skaffa fram pengar till ersättning för överlämnade föremål.

Synbarligen var Hazelius mera intresserad av textilier än riksantikvarien och hans medhjälpare. De första inventarie-numren i Hazelius' samling sattes sålunda på delar av en folkdräkt från Stora Tuna i Dalarna (Nylén 1949: 7). Listen fick nummer 9.999, vilket ingår i den sammanställning över förvärven till Nordiska museet 1872–1875 som Gösta Berg redovisat (Berg 1933: 63).

Sedan dess har listen ingått i museets textilavdelnings föremålsbestånd. Denna avdelning var till att börja med uppdelad i två, dels en som tillhörde sektionen för högreståndskultur, dels en annan som ingick i allmogeavdelningen. Till den senare har listen kommit att räknas, och den har behandlats som ett prov på folklig textilkonst. Den tycks vara museets enda textil utförd i s. k. snärjväv, alltså inte i

någon broderiteknik.

Snärjväv

Beteckningen snärjväv är ingen traditionell term utan en konstruerad svensk beteckning på vad som internationellt kallas soumakteknik. Detta vävsätt har fått sin speciella nordiska utformning, som innebär att en bottenväv är försedd med en dekor gjord av särskilda mönstertrådar, som löper likt en stjälsöm över ytan i mönster. I motsats till en broderad stjälsöm kan i en snärjväv ingen punkt påträffas där en nål gått ned i mönstrets eller bottenvävens trådar. Däremot framgår vid en analys att mönstertrådarna lagts, ”snärjts”, omkring varptrådar, medan vävningen av bottenvävet pågått. Mandelgrens mening att ifrågasvara dekoråstadkommit genom broderi sammanföll emellertid med den som textilexpertisen hade i slutet av 1800-talet och ännu i början av 1900-talet, då två, senare världsberömda bonader påträffades i norrländska kyrkor, nämligen Skogs- och Överhogdalstapeterna.

År 1923 framlade Erik Salvén sin avhandling ”Bonaden från Skog. Undersökning av en nordisk bildvävnad från tidig medeltid”. Denna bonad hade Erik Salvén själv funnit 1912, då han tillsammans med dr Frans Rodenstam reste i Hälsingland för att inventera kyrklig konst för en utställning som skulle ordnas i Hudiksvall följande år. Salvén har beskrivit för mig hur han med stor envishet och tur lyckades få fram nyckeln till det skrin, i vilket kyrkans brudkrona förvarades, för att med egna ögon se hur den såg ut (Grenander Nyberg 1976). Han fick då se en illa medfaren vävnad som var lindad som skydd omkring kronan. Det var den senare så berömda medeltida Skogsbona-

1. Listen från Dal fotograferad i fyra delar så att motiven i slutet av en del återkommer i början av nästa.
Foto Eva Aspelin, Nordiska museet.
The band from Dal photographed in four parts. The end of one part is overlapping the next.

den med mönstring i snärjteknik, en teknikterm som han själv föreslog vid publiceringen.

I avhandlingen beskrivs bonaden med hjälp av ett stort jämförelsematerial. Bl. a. avbildas listen från Dals socken som

ett annat exempel på snärjteknik. I själva verket var Erik Salvén inte först med att tolka ifrågavarande mönsterteknik som

vävd. I årsboken Jämten 1920 har Vivi Sylwan, sin tids förnämsta textiltekniska forskare, skrivit om de s. k. Överhagdals-

tapeterna från Härjedalen och deras mönstring, som hon konstaterade måste vara utförd i en teknik som liknade soumak. Redan vid besök på en utställning av äldre textilier, som Nordiska museet hade 1911, fann hon att bonaderna från Överhogdal inte hade en broderad dekor. I artikeln i Jämten påpekar hon vidare att Skogstapeten liksom delvis en isländsk vävnad från 1600-talet i Nationalmuseet i Köpenhamn är utförda i soumakteknik, den som Salvén senare kallade snärjteknik.

I Brantings & Lindbloms stora arbete om medeltida textilier 1928–1929 är Skogs- och Överhogdalsbonaderna samt listen från Dal de enda svenska exemplen på snärjteknik från äldre medeltid. De anses vara tillverkade i Sverige. Sedan dess har snärjteknik i varierande former påträffats i förhistoriska fynd, dels i Birka- och Valsgärdesgravar (Geijer 1938 och Arwidsson 1942 och 1954), dels i några norska fynd, främst Osebergsgraven (Geijer 1972: 70, 276f). Den variant av snärjtekniken, som kallas osebergsteknik, framträder som konturlinjer runt motiv, gjorda i andra vävsätt. Den liknar den antika mönstringsteknik som kallats "den flygande nålen" och inte heller är yttäckande, där stygnen ter sig som snärjning runt varptrådar (Geijer 1972: 60). Den nu mest kända soumaktekniken, som används framför allt i Främre Orienten, täcker i regel motiven som förekommer över hela ytan. Ibland saknas t. o. m. speciella botteninslag. — Bland de svenska folkliga textilteknikerna förekommer inte snärjtekniken (Walterstorff 1940).

Beskrivning av listen

Emelie von Walterstorff, som på sin tid hade hand om allmogeaavdelningens tex-

tilsektion i Nordiska museet, utkom 1925 med ett stort arbete, benämnt *Textilt Bildverk*. Det innehåller ett antal bilder av textilier ur museets samlingar jämte förklarande text. Bilderna är grupperade efter textiliernas teknik. Det första föremål som avbildas är listen från Dals socken såsom varande medeltida och museets enda exempel på snärjteknik.

Såväl Walterstorff som Salvén har beskrivit listen noggrant. Den är nu ca 110 cm lång, men eftersom den är skadad i båda ändar, kan den ursprungliga längden inte fastställas. Bredden är mellan 107 och 115 mm. Växlingen är vanlig i vävnader som är utförda i en varptyngd vävstol av förhistorisk typ, där man varken använde vävsked eller vävspännare för att hålla ut bredden under vävningens gång. Alla tre medeltida proven på snärjteknik som bevarats, Överhogdals- och Skogsbonaderna samt listen från Dal anses vara gjorda i en sådan vävställning där vävningen börjas upptill och inslaget förs uppåt med hjälp av ett vävsvärd.

Såväl varp- och inslagstrådarna i bottenväven som mönstergarnet i listen är av ull — detta i motsats till bonaderna som har linnebotten. Enligt experten i boken om Skogsbonaden, Gustaf Sellergren, är denna gjord av ull från inhemsk fårras och detsamma anses gälla även Dalslisten. Varpen är synnerligen tät (200 trådar pr 10 cm) i förhållande till inslaget (62–64 trådar pr 10 cm), och den bildar bottenvävens yta som får en ripsartad struktur.

Både Salvén och Walterstorff använder den numera bortlagda terminologin med vänster-, respektive högersnott garn. Eftersom dessa termer kan missförstås har ledande textilerexperter gjort en internationell överenskommelse om att garnet

2. Detaljbild av listen från Dals socken, Ångermanland. Mot en röd bakgrund framträder fågel- och korsmotiv, utförda i övervägande snärjteknik.

Foto Birgit Brånvall, Nordiska museet.

Detail of the band from Dal, Ångermanland. Against a background in red motives of birds and crosses, woven in soumak technique, are contrasting.

istället skall anges som z- eller s-snott (NTT). Termen tar fasta på de båda bokstävernas mittlinjer. Walterstorff har i sin bok teckningar på de båda spinnriktningarna och med utgångspunkt från dessa kan konstateras att varpgarnet i listen är z-spunnet och inslaget s-spunnet, ett förhållande som var vanligt i förhistoriska och medeltida vävnader (Grenander Nyberg 1984 o. 1988 a: 83f). Mönstergarnet är tvinnat av två trådar i s-snodd.

Av färgerna är rött, färgat med krapprot, den mest framträdande. Varpen, som dominerar bottenvävens yta, är nämligen röd. Mönstertrådarna utgörs av ullgarn i färgerna grönt, gult, blått, delvis skiftande i grått, jämte oblekt lingarn.

Walterstorff framhåller det faktum att mönstertråden i allmänhet går över listens bredd, dvs. inslagsriktningen, och hoppar över varptrådar som syns på baksidan. Att också färgbytena sker i inslagsled bestyrker att mönstret är åstadkommet huvudsakligen genom snärjning. Vissa detaljer i mönstringen har skett genom olika sorts broschering, delvis liknande tekniken krabbasnår.

Listens vävsätt

Typisk för listens mönstring är att motiven, som är fyllda av linjer i snärjteknik, är omgivna av konturlinjer i kontrasterande färg. Genom att följa konturlinjerna som löper nedåt visar Salvén att listen vävs med början i dess övre kortsida och nedåt. Mönstertråden förs ned i bottenväven med en regelbundenhet (över 9 varptrådar och under 3), som avslöjar att mönstringen vävs, inte sytts, kanske med hjälp av solv enligt Walterstorff. (Solv är trådoglor som innesluter varptrådar, vilka kan höjas och sänkas med hjälp av dessa.)

Eftersom listen inte är bredare än ett brett band, kan man anta att den inte vävts i en så stor vävställning som den varptyngda vävstolen, vilken ännu i nutiden används för att väva större vävnader såsom täcken (Hoffmann 1964). Det är troligare att listen vävts i en sorts bandvävställning.

Birgit Laquist har studerat samernas bandvävning och därvid observerat att det fanns en väsentlig skillnad mellan samernas bandvävning i norra och södra Lappland (1946). I båda områdena spändes varpen mellan en kätastång och väverskans bälte (internationellt kallas ställningen body-tension loom), så att den lutade nedåt. Nordsamerna vävde emellertid genom att börja upptill vid kätastången, och inslagen förde man ifrån sig genom att trycka till med högra handens lillfingersida. Genom att främst stödja sig på Emelie von Walterstorffs viktiga framställning om förhistorisk vävning i Fataburen (Nordiska museets årsbok) 1928 påvisade Laquist likheten med framställningen av startband för vävning i varptyngd vävstol. Hon menar att nordsamererna kvarhållit ett vävsätt med förhistoriska traditioner. Det är mest bara själva vävställningen som skiljer denna bandvävning från den som försiggick i den varptyngda vävstolen under förhistorisk tid. Troligen har s. k. bandgrind inte använts vid listens framställning, ett förhållande som motsvarar att ingen vävsked används i den varptyngda vävstolen. Uppenbarligen kan listen från Dal räknas som ett prov på en förhistorisk och medeltida bandvävningsmetod, som fortsatt att brukas av nordsamer.

Listens mönstring

Genom snärjtekniken blir mönstringen

lätt geometrisk och de figurala motiven stiliserade, vilket är mer eller mindre skickligt genomfört. Konturernas snärjlinjer går i samma riktning som varpen eller inslaget, om de inte löper i vinkel mot dessa. Hakkors finns i flera former, mest förekommer dubbla sådana eller med stiliserade djurhuvuden i ändarna. Av fågelfigurerna är de parvis ställda stilistiskt så säkert formade att det är troligt att konstnärligt högtstående förebilder funnits på nära håll. De ensamma fågelbilderna är enklare, mera tillfälligt utformade. De små likarmade korsen är en vanlig mönsterutfyllnad på kyrkliga textilier, medan det ensamma latinska korset förefaller att ha en mera betydelsefull funktion som kristen symbol, även om dess placering på listen är perifer. Centralt placerad är däremot den stora figur som syns i mitten av färgbilden. Den kan möjligen tolkas som en korsform med utvidgade armslut. Likt ett folkligt brukat s. k. ellakors, egentligen älvkors, har den en tom yta i armkorsningen, vilken på ellakorset bär text (Dahlby 1963: 49, Svensson 1964: 88f). För övrigt finns det många exempel på att ett och samma tecken fått vitt skilda symboliska betydelser inom olika religioner, bl. a. gäller det fågelbilder (Cooper 1983: 55).

Motiven på listen kan alltså antas ha en religiös-magisk betydelse och förekommer både inom förkristen och kristen symbolvärld. Walterstorff skriver att hakkors och fågelbilder hör till det symbolspråk som hade så stor betydelse för människorna under tidig medeltid, en brytningstid mellan hedendom och kristendom. Listen från Dal dateras av Branting & Lindblom ungefärligen till tiden 1050–1250.

Såväl Salvén och Walterstorff som

Branting & Lindblom har påpekat likheten mellan mönstringen i listen och i medeltida dubbelvävnader, vilka påträffats i norrländska kyrkor. Det gäller främst en vävnad från Kyrkås i Jämtland, som på grund av motiven daterats till äldre medeltid, samt tre lister. En sådan lista är från Revsunds kyrka i Jämtland, en annan är fogad till Överhogdalstapeterna från Härjedalen, medan en tredje är fäst vid den berömda Marbymattan, vilken gjort tjänst som altarklädsel i Marby kyrka i Jämtland. På denna medeltida matta, som härstammar från Anatolien i nuvarande Turkiet, återfinns dels parställda fågelmotiv, dels hakkors (Estham & Nockert 1987: 16).

Branting & Lindblom anser att Dalslisten stilistiskt bildar en viktig övergång mellan Skogs- och Överhogdalsbonaderna å ena sidan och dubbelvävnaderna å andra sidan. De finner stora likheter med främre- och centralasiatisk ornamentik, bl. a. med tanke på de parställda fåglarna men påpekar också att det finns stilsammanhang med alster från norsk vikingatid och gotländska bildstenar (s. 23f). Handelsvägar, bl. a. från dåvarande Bysans genom Östeuropa, anser de har varit betydelsefulla för förmedlingen av mönster.

Vivi Sylwan, som skrivit kapitlet om dubbelvävnader i Branting & Lindbloms bok, påpekar sambandet även mellan dessa och kontinentens rikt mönstrade kyrkliga textilier från tidig medeltid. Hon finner också likheter med folkliga nordiska textilier från senare sekler, något som också Lindblom beskriver i en särskild artikel som han kallat Från Byzans lejon till Skånes varulv (1932). Det kan tilläggas att färgämnet krapp måste importeras, vilket även det tyder på internationella förbindelser.

Användning

Skogs- och Överhogdalsbonaderna såväl som listen från Dal tycks ha påträffats i eller intill kyrkor. (Större delen av Överhogdalstapeterna hittades i en kyrkbod, resten inne i kyrkan). Att Dalslisten härstammar från en kyrka skriver både Salvén och Branting & Lindblom men inte Walterstorff, som dock antar att den varit i kyrkligt bruk. Det är fråga om små, oansenliga kyrkor, men man har antagit att bonaderna tidigare befunnit sig i större, mera centralt belägna kyrkor i närheten (Salvén 1923: 140).

Den dominerande röda färgen på listen antyder att denna varit en textil med betydelse. Det är inte heller säkert att de tre textila verken ursprungligen varit kyrklig egendom. Det finns nämligen många exempel på att textilier i profant bruk överlämnats till en kyrka exempelvis efter en vigsel eller annan kyrklig händelse för att t. ex. pryda ett altare (se senast Nockert 1988).

Walterstorff föreslår att listen möjligen tillhört en kyrklig skrud, exempelvis som en stola. En sådan bars utanpå mässkjortan, lades runt nacken och hängde ned med sina båda ändar framtill. Prästerna bar dessa liggande korsvis över bröstet och fasthållna med ett skärp. Att listen kunde vara en del av en stola tror redan Salvén (1923: 125, not 3).

Agnes Branting har framhållit att i gamla inventarieförteckningar har stolor kallats list (1907: 231). En stola behövde enligt henne inte vara av linne utan kunde vara gjord av siden eller annat stoff. Möjligen kan också ylle ha förekommit som material, speciellt om man ville åstadkomma den röda färgen, som var svår att framställa i lingarn.

Vanligen var en stola ca 2,80 m lång

(Branting 1920: 80). Är listen en stola, så återstår mindre än hälften av den ursprungliga längden. Detta skulle kunna förklara varför alla figurerna, inte hälften av dem, är stående uppräta på den del av listen som är bevarad. Skulle den i sin nuvarande längd läggas om halsen, blev figurerna på den ena delen som hänger fram uppochnedvända. Det bör emellertid påpekas att figurmotiven i regel står upprätt vid vävning i de vävställningar där man börjar väva upptill.

Såväl Skogs- och Överhogdalsbonaderna som Dalslisten är vävda från kortsida till kortsida. Bonaderna, som är avsedda att hängas på väggen med långsidorna horisontellt, har en berättande bildframställning, där figurerna är stående mot ena (nedre) långsidan. Djurfigurerna på Dalslisten är däremot framställda så att deras upprättstående ställning är parallell med långsidorna, staderna. Detta antyder att listen var ämnad att hängas lodrätt med horisontella kortsidor, tex som en stola och/eller att djurfigurerna i likhet med hakkorsen uppfattats snarare som magiska tecken än som föreställande motiv. Frågan är om det hade betydelse för åskådarna hur listens fågelmotiv tog sig ut i det dunkelt upplysta medeltida kyrkorummet, speciellt om stolan lades i kors. I varje fall har exempelvis den list i dubbelväv som varit fäst vid Överhogdalsbonaderna komponerats in utan hänsyn till bildframställningarnas riktning, vilket kan vara värt att lägga märke till, även om hopfogningen skett sekundärt. Det är nämligen möjligt att figurerna upplevts främst som tecken, inte som föreställande bilder.

Det faktum att vissa motiv är förkristna kan inte utesluta att Dalslisten ursprungligen fungerat som en stola. Även om

hakkorset inte är en kristen symbol, så förekommer det som en magisk symbol exempelvis på en sydtysk stola från 1200-talet (Salvén 1923:130, Dahlby 1963:46).

De medeltida stolor som Inger Estham beskriver i sin bok om kyrkliga textilier är alla från yngre medeltid, av siden och broderade (1976:16). Det gäller två från vardera Uppsala och Västerås domkyrkor samt en från Mariakyrkan i Sigtuna, alltså från centralt belägna kyrkor. Troligen på grund av att Dalslistens funktion inte är säker, har Estham inte tagit med den i beskrivningen. Om listen verkligen fungerat som en stola, hade den varit unik och märklig inte bara genom sin ålder, färgen på bottenväven och snärjtekniken utan även genom själva vävsättet.

I samband med frågan om listens funktion är det värt att lägga märke till att såväl snärjvävnaderna som de dubbelvävda listerna samt den berömda knutna Marbymattan från medeltiden har bevarats i kyrkor som är belägna vid eller nära de gamla pilgrimsvägarna till Nidaros (Trondheim).

Gamla ting som förebilder

Erik Salvén var konsthistoriker, som i sin avhandling med stor noggrannhet skildrade Skogsbonaden ur olika aspekter. Han hyste även — vilket framgår av företalet — förhoppningen att Skogsbonaden skulle bli till förebild för framtida slöjd. Genom sin medresenär och ledare vid inventeringen 1912 hade han redan då kontakt med hemslöjdsrörelsen. Denne var nämligen gift med Stina Rodenstam, den första som innehade posten som statens instruktis för hemslöjd (Danielson 1986).

Under slutet av 1800-talet verkade främst Föreningen Handarbetets vänner

för att tillvarata den folkliga textilkonsten, som skulle ge förebilder för det dåtida textila konsthantverket. Föreningen grundades av Sophie Adlersparre och en tid var Agnes Branting ledare. Det var sannolikt i denna anda som Skogsbonaden, av sockenborna räknad som ett värdelöst omhölje, tillvaratogs. Stina Rodenstam kom också att föranstalta om två kopior av bonaden, vars mönstring gjordes i broderi enligt den dåtida expertisen (Danielson 1986:87). I samma pedagogiska syfte gjordes för övrigt Nordiska museets tidiga uppställningar av folkkonst.

År 1899 grundade Lilli Zickerman Föreningen för Svensk Hemslöjd, som utgör den första av en rad hemslöjdsföreningar, vilka under 1900-talet bildades i olika landsändar (Grenander Nyberg 1988b: 173 ff). För att registrera svensk textil folkkonst gjorde Zickerman i början av 1900-talet inventeringar i många delar av landet (Stavenow-Hidemark 1982). På hennes initiativ och i samarbete med hemslöjdsföreningarna anordnades utställningar, där hon fotograferade s.k. ortstypisk slöjd. (Fotografierna, delvis färglagda, är samlade i ett särskilt arkiv i Nordiska museet.) Till sådana utställningar kom bl. a. Vivi Sylwan, vilken tjänstgjorde som amanuens vid Röhsska konstslöjdmuseet i Göteborg, och kunde där göra förvärv till museet (se t. ex. Wickman 1970), som blev landets enda självständiga konsthantverksmuseum. I Göteborg fanns kulturintresse och pekunjära förutsättningar, faktorer som fattades när Mandelgren sökte skapa ett dylikt. Som inventerare av folkkonst hade Zickerman en föregångare i Mandelgren, vilken dock intresserade sig för mycket mer än textilier. Först under senare delen av 1900-talet har Mandelgren rönt full upp-

skattning inom forskningen.

I Agnes Geijers innehållsrika textilhistoria 1972 nämns inte listen från Dal, trots att snärjteknik och de två medeltida bonaderna i snärjteknik behandlas i flera sammanhang. Däremot förekommer alla tre föremålen som prov på snärjteknik i Anna-Maja Nyléns bok om hemslöjd, fastän ingen av dem kan betecknas som folkliga hemslöjdsalster utan hellre som historiska vittnesbörd. Såsom chef för Nordiska museets textilavdelning låg det nära till hands för henne att behandla listen från Dal som prov på snärjteknik, eftersom något annat inte fanns i museet. Där har under åren elever från olika textila utbildningsinstitutioner studerat och ritat av exempel på traditionella tekniker. I nutida konsthantverk förekommer snärjteknik för att ge relief åt ytan på textila bildverk.

Sammanfattning

Listen från Dal, Ångermanland, påträffades av Nils Månsson Mandelgren vid hans norrländska undersökningsresa 1868. Att den inte kom att ingå i Historiska museets samlingar, där den kan tyckas höra hemma på grund av att den härstammar från äldre medeltid, torde bero på en konflikt som uppstått mellan riksantikvarien och Mandelgren. Vid överlämnandet till museer av de tillvaratagna föremålen kom den relativt oansenliga listen att "hamna" i Nordiska museet, eftersom Mandelgren uppgivit den som ett "antikt broderi", inte som ett medeltida kyrkligt ting, en art av föremål som skulle hembjudas till staten.

Mandelgren, liksom samtida textilerperter, var inte medveten om den ovanliga teknik, med vilken listens mönstring var utförd. Först i början av 1900-talet

upptäckte Vivi Sylwan att Överhogdals- och Skogsbonaderna från äldre medeltid hade en mönstring som utförts i den textilt teknik som internationellt benämns soumak. Erik Salvén, som skrev en doktorsavhandling om Skogsbonaden (1923), stödde sig på Vivi Sylwans forskning och gav soumaktekniken det svenska namnet snärjteknik. Han behandlade även listen från Dal som exempel på snärjteknik under äldre medeltid och liksom bonaderna utförd i Sverige.

Salvéns analys av Dalslisten gör det tydligt att inte bara mönstringen, utan även själva bandet vävts på liknande sätt som Skogsbonaden, nämligen i en ställning, där inslaget förs uppåt, från den vävande – det vanliga vävsättet under förhistorisk tid i den s.k. varptyngda vävstolen, där varken vävsked eller vävspännare använts. Eftersom Dalslisten är relativt smal, kan den ha vävts i en vävställning av samma typ som nordsamerna av tradition ännu använder vid bandvävning, nämligen en sorts bältvävning, där dock en bandgrind (bandsked) numera brukas.

Det är möjligt att Dalslisten i sin ursprungliga längd gjort tjänst som en stola, en del av en kyrklig skrud. Klart är att den härstammar från en kyrka. Listen är märklig genom sitt vävsätt och sin mönstring, vilka har förhistoriska traditioner. Motiven, som är dels förhistoriska, dels kristna, tyder på internationella förbindelser.

Litteratur

- Arwidsson, Greta, Valsgärde 6. Uppsala 1942.
 – Valsgärde 8. Uppsala 1954.
 Berg, Gösta, Artur Hazelius. Mannen och hans verk, Stockholm 1933.
 Branting, Agnes, Medeltida stola med knypplad ornering, i årsskriften Fataburen 1907.

- Textil skrud i svenska kyrkor från äldre tid till 1900. Stockholm 1920.
- & Lindblom, Andreas, Medeltida vävnader och broderier i Sverige, I o II. Stockholm 1928, 1929.
- Cooper, J.D., Symboler. Övers. Stockholm 1983.
- Dahlby, Frithiof, De heliga tecknens hemlighet. Lund 4 uppl. 1963.
- Danielson, Sofia, Stina Rodenstam. Stockholm 1986.
- Estham, Inger, Kyrkliga textilier. Arv, utveckling och vård. Stockholm 1976.
- & Nockert, Margareta, Skatter i textilkammaren. Stockholm 1987.
- Geijer, Agnes, Textilfunde aus den Gräbern, Birka III. Stockholm 1938.
- Textila skatter i Uppsala domkyrka. Uppsala 1964.
- Ur textilkonstens historia. Lund 1972.
- Grenander Nyberg, G, Erik Salvén och skogstapeten, i Hemslöjden 1976, nr 5.
- Über die z- und s-Drehung von Garnen, i Hägg, Inga, Textilfunde aus dem Hafen von Haithabu. Neumünster 1984.
- Textilredskap av trä i det tyska Elisenhoffyndet från vikingatid, i Laborativ Arkeologi 3, Stockholms universitet 1988 (a).
- Svensk slöjdhistoria. Stockholm 1988 (b).
- Hoffmann, Marta, The warp-weighted loom. Oslo 1964.
- Jacobsson, Bengt, Resorna i Jämtland och Härjedalen, samt Mandelgren i tiden, båda i årsskriften Jämten 1978. Östersund 1977.
- Nils Månsson Mandelgren – en resande konstnär i 1800-talets Sverige. Stockholm 1983.
- Laquist, Birgit, Iakttagelser rörande de svenska lapparnas bandvävning, i årsskriften Norrbotten 1946. Luleå.
- Lindblom, Andreas, Från Byzans lejon till Skånes varulv, i Fataburen. Stockholm 1932.
- Nockert, Margareta, Precious coats from the fifteenth century, i Opera textilia, Festschrift till Agnes Geijer. Stockholm 1988.
- Nordisk textiltknisk terminologi, NTT, utg av Strömberg, Geijer, Hald, Hoffmann. Oslo 1979.
- Nylén, Anna-Maja, Folkdräkter, Svenskt liv och arbete 7, Stockholm 1949.
- Hemslöjd. Lund 1969.
- Pykkänen, Riitta, The use and traditions of medieval rugs and coverlets in Finland, Helsinki 1974.
- Salvén, Erik, Bonaden från Skog. Undersökning av en nordisk bildvävnad från tidig medeltid. Stockholm 1923.
- Stavenow, Åke, Nils Månsson Mandelgren, Nordiska museets Handlingar 79. Stockholm 1972.
- Stavenow-Hidemark, Elisabet, Nils Månsson Mandelgren, i Jämten 1978. Östersund 1977.
- Lilli Zickerman, en hemslöjdens portalfigur, i Katalog 7 Prins Eugens Waldemarsudde. Stockholm 1982.
- Svensson, Sigfrid, Gammalt dräktsilver, Västerås 1964.
- Sylwan, Vivi, Tekniken i Överhogdalstapeten, i Jämten 1920.
- Svenska dubbelvävnader samt dubbelsidiga vävnader av utländskt ursprung, i Branting & Lindblom, Stockholm 1928.
- von Walterstorff, Emelie, Textilt bildverk. Stockholm 1925.
- En vävstol och en varpa, i Fataburen 1928.
- Svenska vävnadstekniker och mönstertyper, Nordiska museets Handlingar 11. Stockholm 1940.
- Wickman, Ingrid, Hågkomster från en hemslöjdsinventering på Öland, i Nyttoslöjd och konsthantverk kring Kalmarsund, utg av S Kalmar läns hemslöjdsförening. Kalmar 1970.

Efterskrift

Av Gösta Berg

Nordiska museets samlingsområden i förhållande till de statliga museerna i Stockholm regleras av ett kungligt brev den 1 oktober 1918 (tryckt i Redogörelse för Nordiska museets utveckling och förvaltning 1919 s 9 ff). Beträffande framtida förvärv genom gåvor och inköp överenskom Nordiska museets nämnd med de statliga museerna om vissa restriktioner, som i huvudsak gick

ut på att Nordiska museet skulle bevaka nyare tid, fr. o. m. renässansen, medan Statens historiska museum skulle svara för förhistorisk tid och medeltid.

Övervakningen av bestämmelserna i anförda brev uppdrogs åt cheferna för de berörda fyra samlingarna: Nationalmuseum, Statens historiska museum, Nordiska museet och Livrustkam-

maren. Dessa chefer sammanslöt sig sedermera till ett museichefskollegium i Stockholm, vilket ännu består, dock i starkt förändrade former. Detta kollegium beslöt sedermera att som deposition överföra delar av sina redan befintliga samlingar som kunde falla inom den mottagande institutionens intresseområde.

En sådan deposition kom att äga rum under de närmaste åren efter brevets tillkomst. För Nordiska museets del handhades den av museets dåvarande föremålsregistrator fil. dr Sune Ambrosiani.

Depositionsutbytet omfattade i huvudsak Nordiska museet och Statens historiska museum. Det var dock ingalunda fullständigt i det att det förra museet behöll åtskilliga föremål som hade historiskt intresse. Som exempel på sådana ting kan

anföras samlingarna av norsk medeltida konst men också åtskilliga svenska kyrkliga möbler av medeltida ursprung, den berömda ullkorgen från Rättvik, den medeltida skedasken m. fl.

I den mån den nu aktuella medeltida listen från Ångermanland företräder en egenartad textilt teknik att den med det kungliga brevets ord är ägnad att belysa den profana kulturen i högre grad än den kyrkliga, kan den förbli i Nordiska museet.

Tilläggas kan att i några andra liknande fall var det dåvarande riksantikvarieämbetet, huvudsakligen av ekonomiska skäl, angeläget att de kyrkliga föremål N M Mandelgren tillvaratog tillfördes Nordiska museet och inte Statens historiska museum.

Summary

The Medieval Band from Dal – a story about some textile research

The textile strip from Dal's parish in the province of Ångermanland was retrieved in 1868 by Nils Månsson Mandelgren, an artist and investigator of Swedish national culture. The band has a width of 107–115 mm but has not now the original length. Mandelgren delivered the band to Artur Hazelius, founder of the Nordiska museet, naming it an antique embroidery, thereby circumventing regulations from the custodian of National Monuments stating the medieval ecclesiastical items should belong to the museum that now is called Historiska museet. In Nordiska museet the strip was registered as a piece of traditional folk art.

The view that the band was embroidered prevailed during the following decades. In the beginning of the twentieth century Vivi Sylwan, a textile historian, discovered that two famous tapestries from Skog and Överhogdal were woven in soumak technique. In his thesis on the Skog tapestry (1923) Erik Salvén included the band from Dal in the same category. He proposed

that it had been a part of a priest's ceremonial dress, a stola. He also showed that the band must have been woven like prehistoric weaves with an almost vertical warp, where the weft was pushed upwards (a warp-weighted loom). However, because the strip is narrow, it might have been woven in a band installation like the belt web the Northern Lapps still use (type body tension loom but without the rigid heddle they use).

Thus, both this weaving technique and the soumak pattern technique are of prehistoric origin. The background for the pattern in madder-red colour indicates international contacts. The pattern motives are partly prechristian of Near East origin and partly Christian with symbolic significance for Medieval man. The band has been dated to the period 1050–1250 A D. During this period pilgrims travelled through the parts of Sweden, where these soumak weaves were found, to Nidaros (Trondheim) in Norway.

(Translation: Gudrun Nyberg)

ÖVERSIKTER OCH GRANSKNINGAR

Noblesse oblige

Av Jonas Frykman

Angela Rundquist: Blått blod och liljevita händer. En etnologisk studie av aristokratiska kvinnor 1850–1900. Diss. English summary. Carlssons. Stockholm 1989. 385 s., ill.

Det här är på många sätt en märklig avhandling. Inte blott genom omfånget och det starka engagemanget författaren visar sitt tema. Det är också en levande, intelligent och läsvärd analys av en annars ganska sluten värld – aristokratins. När det gäller valet av scen att studera är detta något av ett pionjärverk. Brita Stjernswards skildringar av kvinnoliv inom den skånska adeln är den hittills enda mer omfattande etnografien vid sidan av Angela Rundquists egna förarbeten.

Blått blod och liljevita händer behandlar det klassiska skedet inom den svenska folklivsforskningen – det slutande 1800-talet – från en annorlunda vinkel. Hittills har detta varit den tid då den gamla bondekulturen fortfarande var gripbar, då landets åldriga kulturgränser och kulturprovinser kunde beläggas och insamlingar rädda resterna av det förgångna. Såväl folklivsforskningen som museiväsendet har formats med denna tid i fokus.

Till raden av utdöende livsformer lägger nu författaren aristokratins, överklassens. Här skildras dess falnande glans och i dessa folklivsskildringar finns vare sig lukten av bonde, arbetskarl eller säterjänta. Däremot en doft av den förnäma världen. Till raden av försvinnande arbetsuppgifter, seder och bruk, berättelser och traditioner från det gamla bondesamhället lägger nu författaren adliga damers verksamhet vid

hovet, broderande av grevliga kronor och namnchiffer på damast och linne, konversation om släktgenealogier och inträning av ett överklassens kvinnliga *savoir faire*.

Nobel livscykel

Blått blod och liljevita händer är alltså en studie av hur livscykeln var kulturellt organiserad för kvinnor inom den svenska aristokratin under perioden 1850–1900. Temat är onekligen mycket omfattande, särskilt som författaren har kulturhistoriska ambitioner. Här finns så mycket utforskning, här skall så mycket med att framställningen spränger ramen för en doktorsavhandlingens gängse format.

Läsaren bibringas kunskap om dopritualer och namngivning, förs in i barnbalernas förtjusande värld och får gå på kalas på slottet. Här visas hur de unga adelsflickorna efter konfirmationen skolas in i en slottsfrus alla förpliktelser i hushållet och lär sig sy och brodera, konversera såväl på franska som inhemska tungomål. Träning till ansvar, kompetens och behag sker inom den generöst tilltagna privata sfären – reproduktionen sköts på hemmaplan. Författaren understryker gång på gång hur imitativ denna reproduktion var och hur naturgiven den därmed verkade. I en vacker analys, kallad "Rumsliga illusioner" visas hur själva miljön med slott som hem, parker som landskap att upptäcka, tjänstefolk som människor att förstå och släktporträtt som konst att förhålla sig till skapade en självklar identitet och känsla för kontinuitet.

Aristokratins markerade endogami är ett av avhandlingens huvudtemata. Kvinnor fostras att

hålla gruppen intakt och blodet rent. En flicka kunde inte som mannen bryta sig en egen väg. Hon blev det hon gifte sig till. Därför övervakades flickorna från könsmognad till det trygga äktenskapet med vass blick genom lornjetten.

De många balerna fyllde funktionen att arrangera lämpliga äktenskap. I dansens virvlar konkurrerade de unga kvinnorna om männen med "börd, förmögenhet, kulturellt kapital och social kompetens" som tillsammans med "erotisk attraktion ledde kvinnan ofelbart i brudstol" (s. 98). Vintersäsongens begivenheter i Huvudstaden var den sannskyldiga äktenskapsmarknaden där hovet var navet i en förnäm karusell av umgänge.

Naturligtvis fanns det de som deltagit så många säsonger att de insåg att glasberget väntade. Men hellre än att gifta sig utom sitt stånd förblev de ungmör. Och för dem fanns färdiga nischer inom ett vittförgrenat nätverk av familj och släkt, det var "lättare att acceptera en framtid som släktens gamla ogifta tant än att ta de sociala konsekvenserna av att gifta ned sig" (s. 86). Det fanns också en demografisk förklaring här till. Adeln sägs ha haft ett exceptionellt högt kvinnoöverskott varför det var "problematiskt att finna värdiga män åt alla" (s. 86). I flera fall föredrog man kusingiften och flätade in släkterna i en nära nog "legitimerad kvasi-incest". Degeneration var att föredra framför feodal *dérouté*. "I valet mellan en manlig kusin och en borgerlig friare ansåg en och annan att släktingen alltid var att föredra."

Man var, som en rubrik lyder, "som en enda stor familj" där Riddarhuset var det gemensamma stamhuset och släktrationerna var tätt förgrenade. Hur tätt höll kvinnorna reda på – det var deras uppgift att utreda börd, bestämma position och planera för möjlig *liaison*. Här visade sig verklig kvinnomakt.

Det var den gifta och fruktsamma hustrun som åtnjöt prestige – häri skilde sig aristokratin kvinnoideal inte från böndernas. Gott om arvingar garanterade ättens fortbestånd. "En stor del av deras vuxna liv upptogs av barnafödande" och de uppskattningsvis tjugo fruktsamma åren "markerades av täta graviditeter". "En kvinna blev skör genom havandeskap och förlossningar, inte genom sysslolöshet som klichéen menar" (s. 123).

Och som illustration därtill nämner hon A O Wallenbergs berömda Anna, f von Sydow, som

förmerade dynastin med inte mindre än fjorton barn varav 11 överlevde och hon hade då varit gravid i sammanlagt 126 månader.

Den beständigt verksamma adliga kvinnans porträtt tecknas i avhandlingens kanske flottaste analys "Den liljevita järnhanden". Inspiration har hon hämtat från Yvonne Verdier och Agnès Fine, och kapitlet är fascinerande. Här visas hur sömnaden och särskilt arbetet på brudens utstyrelse var en *lång historia mellan mor och dotter*. Den rätta kvinnligheten erövrades genom idogt arbete med nål och tråd, säger författaren. Det strukna och blankmanglade linneförrådet representerade såväl kvinnlig renhet som släktens kontinuitet. Omständligt broderade initialer eller vapen på dukar, lakan, örngott, handdukar, underkläder och linnen förvandlade generationer och tidevarv till något personligt skapat och innött välbekant. Släkthistorien och banden mellan mor och dotter syddes fast med plattsöm. Det är ingen tillfällighet att avhandlingens omslag pryds med ett av dessa emblem och att författaren väljer det som tecken på den stolthet som kvinnorna kände över sin härkomst. Arvet var mottaget och omsatt.

I hustruns representativa uppgift ingick att administrera middagar, ta emot kungligheter och turnerande släktingar. Hon höll samman familj, ätt och delkultur med samma fasta hand som hon förde kassabok och skickade drottningssylt till utlokaliserade släktingar i Stockholm; hon fungerar som ombud i ett komplext utbytesystem, som var minst lika omständligt "som *kula* på Trobrianderna".

Mellan dessa kvinnor och omvärlden fanns den buffert som tjänstefolket utgjorde. De levde sin tid på godset eller slottet i ett patriarkaliskt förhållande till sitt herrskap. För den åldrade tjänarinnan fanns en pensionärsbostad i någon flygel. De stod för en kontinuitet *underifrån*, svår att rubba. Visserligen var båda sidor måna om att hålla distansen, men tjänarna sågs ändå som delar av det feodala huset. Här rådde närhet, trohet och tillgivenhet som kontrasterade emot de borgerliga familjernas spända förhållande till sina jungfrur och köksor.

Tjänstefolket var herrskapets skydd mot ett hotande yttre. Det oroliga 1800-talets vilja att slå spelet över ända, ropen på frihet, jämlikhet och demokrati måste passera det feodala filtret innan det nådde salongerna.

Ett särskilt kapitel, som närmast har karaktä-

ren av excurs ägnas också åt vissa kvinnors arbetsuppgifter som hovdamer.

Efter att den födande fasen i livscykeln är över går damerna in i nästa roll, den som vördnadsvärd kvinna. Nu gäller mer kulturell än biologisk reproduktion. Kläderna blir striktare i snittet, dämpade i färgerna, kurortsbesöken fler och välgörenheten en hjärteangelägenhet. Som *grande dame* besatt hon en maktfylld position och kunde alltefter kompetens styra barnens äkten-skap och salongens sällskapsliv. I kraft av förmögenhet kunde hon också intervensera i barns och barnbarns ekonomier.

Äntligen öppnas också vissa möjligheter att som Louise Gyldenstolpe, f von Fersen, ligga på "en chaise-longue, nonchalant utsträckt, medan blå rökringar stego upp runt omkring henne allt medan hon rökte den ena cigarretten efter den andra" (s. 320). Annars är avhandlingens ständigt upprepade *mantra* att hemlivet inte var "en mjuk fond för sysslolösa och bortskämda döttrar" (s. 20), mödrar eller åldringar. Detta omdöme återkommer på bara de första 100 sidorna minst halvtjoget gånger, än sägs det vara lättköpta anekdoter, än klichéer eller stereotyper. I stället låter författaren framtona en aktiv överklasskvinna vars aktiviteter alla tjänade "syftet att upprätthålla makt och privilegier" (s. 21).

Döden var den sista maktutövningen. Visserligen slutades livet i den privatsfär där det en gång börjat. Ätens kvinnor vakade vid dödsbädden och gjorde den avlidna de svåra tjänsterna. Men vid en förnäm *lit de parade* och efterföljande begravning demonstrerades inför offentligheten den position och prestige hon en gång övertagit och framgångsrikt förvaltat.

Kulturell försvarskamp

Som framgår av referatet menar Angela Rundquist att kvinnovärlden inom 1800-talets nobless stod för kontinuitet och bevarande. "Kvinnorna som figurerar i denna studie var konservativa. De omhuldade traditionella värden och symboler som var förankrade i en förindustriell världsbild och i den aristokratiska elitkulturen. De som aktivt verkade för att förändra kvinnans villkor finns inte med" (s. 14). Medan samhället runt omkring förändras, nya klasser träder fram som ropar på reformer och rättvisa, utbildning och kompetens blir viktiga biljetter till erkännande slår kvinnorna vakt om det bestående. När ständsriksdagen 1865 avskaffas fruktar adli-

ga fröknar för att tilltalsetiketten skall ändras. Med kulturella medel, räknandet av anor, framhävandet av det blå blodet och andra distinktionsmedel kämpar de för att bibehålla den aristokratiska fasaden i ett dramatiskt ombyggnadskede (s. 28ff). Kvinnorna befinner sig i retire-rande position — det här är slutet på en epok.

Den uppfattningen är diskutabel. Den grupp författaren säger sig skildra — antingen den skall definieras enligt bördskriteriet: adeln, eller livsformen: överklassen — skapade mycket oro i förra århundradets kultur. Vart försvinner de kvinnor som *aktivt verkade för förändring*? Bland dessa ekonomiskt välbeställda, högutbildade, internationellt förankrade kvinnor fanns inte så lite av 1800-talets omvälvande idéströmningar. Där rymdes de som arbetade för att privilegier skulle ersättas med kompetens, som verkade för jämställdhet och sociala reformer, som hävdade att adelns anspråk på elitärt leverne måste motsvara faktisk förmåga.

Författaren hade kunnat komma runt den svårigheten genom att hävda att hon blott velat skildra de kvinnor som bar upp en förgången glans. Men hon har därutöver ett dokumentärt syfte, det att ge information om vardagslivets villkor bland ett bestämt samhällsskikt. Den ofta tillgripna lösningen är ju annars att hävda: "Jag berättar om den vars leverne stämmer in på min beskrivning." Nu tvingas hon visa att hennes beskrivning gäller för hela kategorin av fruntimmer med blått blod och liljevita händer.

Läsaren frågar sig då stilla om beskrivningen är korrekt och om så inte är fallet — varför?

Perspektiv

Angela Rundquist har valt ut adelsvärlden som en *scen* och beskriver den. Hon gör sig på välkänt manér ovetande och nalkas salongerna med samma upptäckariver som om hon besökt ett bostadsområde, en långvårdsklinik eller ett dagis. "Ett led i forskningsprocessen har varit att försöka betrakta den förgivet-tagna överklassvärlden som främmande, to m exotisk" (s. 19). Scenen är också det rum där allt viktigt utspelas. För att överblicka den behöver hon reducera variationer i tid och miljö. Kulturen får därmed ett förblivande, homeostatiskt drag. Den kvinnliga världen framträder upphöjd, i nobel isolering. "Sociala och politiska förändringar hade inga märkbara konsekvenser för dessa kvinnor" (Abstract, min övers). Den intrikata frågan blir då om kvin-

novärlden verkligen var så avgränsad och orörlig eller om det är så som den framträder i analysen. Jag antar att det homeostatiska draget systematiskt har överbetonats genom författarens val av perspektiv och att hon i urvalet av material varit vägledd av samma mer eller mindre medvetna synsätt.

De teoretiska ledstjärnorna blinkar bland symboliskt orienterade antropologer. Mary Douglas, Edmund Leach, Victor Turner, Pierre Bourdieu och Sherry Ortner är några av dem — sämre kan man ha.

Men som i all forskning är det nog de inövade handgreppen, praxis när det gäller att bedriva kulturanalys, som styr forskningens. Och då handlar det om den uppövade förmågan att analysera scener och exotisera det välbekanta med en antropologisk distanseringsteknik. Det är ett fruktbart synsätt där man kan utvinna ny kunskap genom friskheten i perspektivet. "Följ med och upptäck!" ropar författaren. Och hon har också, som omnämnts, förmått fånga in ett stort område, göra det fräscht och överblickbart.

Problemet är förstas att man kan råka ut för läsare som bryter överenskommelsen och hävdar att det förmodat okända inte är så exotiskt. Eller att den kunskap som sålunda presenteras bär för mycket av författarens egen upptäckariver över sig. Jag ser mig nödsakad att ta upp några av de egendomligheter som sålunda har presenterats. Kravet på en doktorsavhandling skall ställas högt, men inte vara omöjliga. När jag därefter fortsättningsvis diskuterar Angela Rundquists perspektiv och materialbehandling sker det i akt och mening att öppna för en debatt om vart de klassiska scen-beskrivningarna kan leda.

Tidigare forskning

Som etnolog med historisk inriktning känner jag mig t. ex. provocerad av påståendet att sängledning vid bröllop syftade till "att förbereda bruden inför den första sexuella äktenskapliga föreningen" (s 111). Så var det nog icke och om detta finns en rik litteratur; Lizzie Carlssons verk *Jag giver dig min dotter* torde väl tydligare än något visa på sedens karaktär av rättslig institution.

Överlag finns det ju en rik forskning om livets högtider inom etnologin och den anknyter författaren blott sällan till. Låt vara att den mest behandlat allmogeseden, men den hade kunnat ge en klagörande historisk bakgrund till olika

bruk under livscykeln — också för adelns vidkommande.

Kanske förvånar det än mer att författaren, trots att det är en studie av kvinnoliv, bara berör aktuell kvinnoforskning i förbigående. Jo, Ulrike Prokop och Nancy Chodorow, för att nämna ett par, finns refererade till men deras perspektiv saknas i resonemangen och analysen. Inte ens etnologen Lissie Åströms antaganden om mäns och kvinnors centripetala och centrifugala tendenser överlagrade av klass och ålder kommer till användning. Samma tendens går igen när en forskare som Norbert Elias används. Han blir en källa medan hans analyser av överklassens roll i civilisationsprocessen inte bereds utrymme. Författaren har valt att se med oförvillad blick på sitt ämne — kanske är det därför hon inte vill stå på axlarna av tidigare forskning om sed, kvinnovärldar eller mentalitet.

Gruppen

Som etnolog vill man ju gärna fånga konturerna av ett mönster, ett mönster som blir igenkännligt generation efter generation. Då blir det inte variationen utan temat man fokuserar sig på. Man kan tryggt hävda att t. ex. ett konservativt kvinnomönster av det slag författaren skildrat kan identifieras utan att man behöver göra hovningningar för all tidigare forskning. Beskrivningen har ett värde i sig. Den här avhandlingen saknar i bästa mening lärdomsambitioner, den vill ge sammanhang och förståelse. Men avbildningen måste ju vara trovärdig.

Gruppen flyter omkring i tiden. Den värld som skildras förläggs till växlande epoker. Somliga av de beskrivna personerna föds omkring sekelskiftet 1900, andra 1826; några går i kolt år 1870 samtidigt som åter andra blir änkor; någon av kvinnorna får njuta lyckönskningsskyssar vid sitt bröllop 1808, medan andra vigs i slottskapellet år 1868 och ett annat par börjar bröllopsresan på Stockholms central 25 år senare.

I rekonstruktionen av kvinnliga livscykler, eller den kvinnliga cykeln, har författaren lagt pussel med bitar från högst olika tider. Hela 1800-talet täcks in.

Vad finns av tradition och förändring, vad av skillnad mellan olika tidsligt präglade generationer? Det måste ha varit enormt annorlunda att börja sin cykel år 1800 och år 1900? Det förra århundradet var faktiskt precis lika långt som innevarande.

Den homeostatiska bilden av kulturen stämmer heller inte med existerande kunskap om gruppens demografi. Hon menar ju att adeln var endogam, att täta ingiften garanterade att blodet hölls blått.

När Sten Carlsson 1949 publicerade sin studie *Ståndssamhälle och ståndspersoner 1700–1865*, kunde han konstatera att 90 % av lågadeln och 80 % av högadeln gifte sig utom sitt stånd. Det må så vara i det demokratiska folkhemmets nivererade Sverige. Men under början av den period författaren skriver om – alltså på 1860-talet – gifte sig 66 % av hela adeln utom sitt stånd och bland högadeln var det 44 %. Det utmärkande för den svenska adeln ända sedan frihetstiden var det stora antalet giften mellan frälse och ofrälse, säger Carlsson vidare (1949: 190).

Detta är ju någonting annat än att den var kännetecknad av en "kastmentalitet i den meningen att den i princip avvisade social rörlighet" (s 30) som författaren skriver. Hur går tesen om att arriverade behandlades med förakt, om att man slog vakt om det blå blodet vilket författaren hävdar, att förena med kunskapen om att majoriteten faktiskt gifte sig ofrälse? Tvärt om verkar adeln ha bibehållit sin position genom en enorm flexibilitet och öppenhet för nykomlingar – något som sätter den i särställning bland europeisk aristokrati.

Författaren talar bland annat om det stora kvinnoöverskottet i aristokratin och hänvisar, not 5 i inledningen, till von Willebrands studie *Den svenska adeln* 1932. (Förutom att de anförda siffrorna inte stämmer med Willebrands tabell, gäller de 1930-talet!) För den tid som författaren behandlar gick det 78 kvinnor på 100 män – allt enligt Carlsson (1949: 91). Under hela det århundradet var männen ständigt i flertal. Normalt brukar man räkna med att om det finns flera kvinnor än män så tvingas de till ofrälse giftermål. De tycks ha gjort så ändå. Kanske underbygger det tesen om att det varit en ganska anpassningsskicklig grupp som inte alltför hårt hållit på endogamin. Att dess taktik under den studerade perioden minst lika mycket handlade om klok förtänksamhet också i giftingsaffärer.

Och när författaren tecknar bilden av den flitigt födande husmodern, hade det inte varit obefogat att kontrollera om uppfattningen stämmer med de statistiska beläggen. De säger att adelns nativitet var *låg* och jämfört med andra grupper påtagligt lägre. Medeltalet av barn var tre, blott

var tionde hade 5 barn eller mer. Typtalet var vid sekelskiftet tvåbarnsfamiljer, menar t. ex. von Willebrand (s. 63). Det motsäger förstås inte att de fruktsamma åren rymde många graviditeter – men inte var de något *särskiljande* karaktärsdrag.

Ju fler arvingar desto större uppsplittring av arvet. Den principen måste väl ha varit vägledande också för adeln?

Sympatin

Författaren har ett klart uttalat syfte att upprätta adelns förtalade kvinnor. Indignerat tillbakavisar hon gång på gång de schablonbilder och lättköpta anekdoter om lättingsliv och passivitet som alltför länge fått prägla uppfattningen. Sådana skylls på borgerlighetens behov av att "framhäva sin egen förträfflighet" (s. 34). I det senare fallet har nog författaren rätt, men att i sin *Ehrenrettung* göra kvinnorna till fördomsfria, dygdiga, barnälskande och beständigt verksamma tenderar att bli väl tillmötesgående. Behöver de adlas också i framställningen?

Kapitlet *Tårar eller pärlor* som behandlar de klassiska områdena havandeskap, förlossning och barnsäng belyser tendensen. Primärt menar sig författaren kunna "förstå andra kvinnors känslor och sinnesupplevelser oberoende av tid och socialt avstånd" helt enkelt därför att hon som kvinna känner igen dem (s. 134). Empati är en omistlig del av varje kulturanalys. Men vårt mål som etnologer är inte att *förstå* andra tiders kvinnor eller män, ädlingar eller utstötta utan att *begripa varför de kände, tänkte och handlade som de gjorde utifrån de givna villkoren*. Om detta inte vore målet finns risk för att vi projicerar vår självförståelse på dem.

I överensstämmelse med bokens huvudtes menar författaren att födandet var en konstituerande plikt. Sexualiteten var dock inte föremål för repression utan en naturlig del av livet. Talet om pryderi och okunnighet kan inte beläggas (s. 150). Sådant tillskrivs alltså nidporträttens värld och förvisas till borgerlighetens pretentiösa självhävdelsebegär. Jag undrar.

De citat ur brev och memoarer som författaren själv anför talar blott alltför tydligt den förhämmande sexualitetens språk. Här finns 1800-talets rodnande försiktighet, "naturliga" blygsel, och stora okunnighet. Mor och dotter talar inte om sådant där man kan sära varandra, älskande skriver i sina brinnande kärleksbrev om behovet

av att "smekas", Adam Reutersköld anförtror en nära vän att hustrun i äktenskapets början "ej kände särdeles mycken smak för hans person" (s. 119). Förlossning talas om i termer av "sjukdom" och när hustrun skulle föda är män otänkbara osv.

Det förefaller mig som om också adeln i det familjekära och borgerligt framgångsrika 1800-talet inte var helt befriad från en strikt syn på kvinnlig sexualitet, för att uttrycka situationen försiktigt. Att en kultur som var konvensbunden och ritualtyngd på andra områden var det även här förefaller logiskt.

De många graviditeterna tärde på kroppen, men trots det deltog kvinnorna intensivt i hushållsbestyr och umgängesliv under havandeskapet, sägs det vidare. När barnet föddes omfattades det med moderskärlek. Föreställningen om att överklassens kvinnor skulle vara dåliga mödrar, som Elisabeth Badinter eller Philippe Ariès talat om, eller tillbringat havandeskapstiden i känslig tillbakadragenhet tillbakavisas emfatiskt (s. 26, s. 137). Författaren använder här i sin iver att rättfärdiga sin delkultur rapporter från 1800-talets Sverige för att slå vedersakarna i huvudet. Ariès franska nobless fanns under och före *L'ancien regime*.

Föddes det inga barn och detta berodde på mannen betraktades detta som ett bedrägeri. "Hustrun var då i sin fulla rätt att bedra honom" (s. 143). Äktenskapet kunde upplösas inför domstol (s. 142). Detta senare sägs med hänvisning till Hafströms utredning om historisk, främst medeltida familjerätt. Hur låter sig detta förenas med det faktum att 20% av äktenskapen var barnlösa?

Inställningen till utomäktenskapliga barn var också den pragmatisk och inte så litet ädel. Här refereras fall av *shotgun-marriages* där pigan fått sin greve (s. 145), eller berättas om baroner som underhöll såväl den ogifta modern som bekostade den oäkta sonens utbildning. Slutsatsen blir att "kvinnor som inte tog sig över gränsen till legitimitet inom överklassen lämnades alltså inte alltid skyddslösa" (s. 146).

Behöver jag påpeka att mina studier av 1800-talets ogifta mödrar i *Horan i bondesamhället 1977* visar att inte ens manlig nobless alltid förmådde tygla könsdriften. Snarare tvärt om. Herrgårdens pigor, statarjantor eller underlydande torparedöttrar var ofta en garant för att det adliga äktenskapslivet inte behövde bli för passionerat.

Makt och sexualitet har en intressant koppling.

Sådana väl belagda förhållanden strider emellertid emot de synsätt författaren anlagt. Hennes lojalitet förblir hos den beskrivna gruppen.

Materialet

Det material som ligger till grund för framställningen är kvalitativt, lättillgänglig demografi av det slag som ovan refererats till används inte i analysen.

Författarens utgångspunkt är öppet personlig. Hon anknyter till den egna släkthistorien via sin svärmor Marianne von Dardel och hon har byggt upp studien av kvinnoliv på basis av en rikhaltig "dardeliana". Närheten har givit henne tillgång till en flora av berättelser och anekdoter vid sidan av det gängse primärmaterial som dagböcker, brev och biografier utgör. Bekantskapen skänker konkretion och närvaro åt texten. Angela Rundquist inte bara iakttar, hon deltar även. Med "insiderns" förståelse ögon har hon sett sammanhang som eljest skulle vara svärupptäckta. Hon kan beskriva kulturen på dess egna premisser. Samförstånd öppnar vägar för förståelse och är utomordenligt om man verkligen *vill* se den bild som medlemmarna av kulturen själva håller upp.

Parentetiskt skall också omnämnas att avhandlingen är rikt illustrerad med familjeinteriorer och scener från hovlivet. Merendels håller då Fritz von Dardel i stiftet. Dessvärre verkar bilderna inlagda för att lätta upp texten. Ibland är de koordinerade med framställningen, ibland inte; själva analysen av det konst- och kulturhistoriskt viktiga materialet överlämnas åt läsaren. Författaren gör därmed såväl konstnären som läsaren en otjänst. Fritz von Dardel har inte illustrerat Angela Rundquists avhandling, vilket den nuvarande presentationen kan ge sken av.

"Det är bara de förlorade paradisen som är verkligt sanna" sägs det. Perioden har avsatt en lång serie av memoarer och självbiografier. Nästan utan undantag är de tillkomna på 1900-talet och merparten före 1950. De handlar som alla memoarer om det förflutna, det finns en naturlig vila i det svunna 1800-talet, en slät vattenyta. De skrivs i kontrast till det bråkiga nuet, det nivellerande Folkhemmet. Det är för att citera Cecilia von Klerckers minnesbok från 1944, *För-gången glans*.

Memoarer är ett underbart men lite oregerligt forskningsmaterial. I minnena skriver man sitt

liv, skapar sammanhang och struktur som man kanske ser först med papperet framför ögonen. I fallet med den svenska adelns självbiografier får man också fråga sig vem de skrivs för. Haussen för denna typ av minnen vittnar om att det fanns en läsekrets. Finns den på Riddarhuset? Är det släkten med dess många förgreningar, som står där och tittar över axeln på en generation av minnestecknare och stilla kommenterar vad man inte skall och helst bör glömma? Det är sannolikt att här finns ett samhälle som kommenterar vart omdöme på förhand, som skapar och vidmakthåller en viss retorik. Skall man tro författarens tolkning av denna kultur som ett nobelt isolat, borgar detta för att minnena polerats och stramats upp innan de nått offentligheten.

När jag jämför dessa adelsminnen med intellektuellas memoarer finns det en avgörande skillnad. Det här är inte succéberättelsen om en intellektuell karriär. Det här är just berättelser om ett ärorikt förflutet, och det är också en starkt konventionsbunden genre. Människor som sedan barnsben fått lära sig att hålla på formerna slår inte plötsligt över i frivoliteter i sina minnen.

Författaren är förvisso medveten härom och flera gånger säger hon, som t. ex. på s. 200: "I memoarerna lurar en benägenhet att hjältinneförklara kvinnorna" och i ett belysande avsnitt påtalas att många memoarförfattare är ute i ett ärende: de "ville rädda en era och en livsstil från glömska" (s. 18). Dessvärre blir de orden mest läpparnas beaktelse och betyder mindre för framställningen. Författarens kritiska ambitioner får stryka på foten för fältarbetarens förtroende för meddelarna — sympatin segrar över reservationerna. Men varför diskuteras inte memoarerna som *text*? Varför hålls inte uppgifterna på armlängds reflexivt avstånd?

Om memoarerna är genre-präglade kan väl de flitigt utnyttjade brevsamlingarna användas som ett korrektiv? Ja, ofta ger dessa mer vardagsnära informationer. Men också breven är starkt präglade av sin tid och samhällsklass — konstigt vore det annars.

Herbert Tingsten ger i *Mitt liv* en liten inblick i en visserligen borgerlig värld men dock en, där korrespondens är konventionellt kärleksfull. Så här berättar han om förhållandet till fadern: "Den som läser våra brev måste få intryck av stor tillgivenhet, ja varm ömhet. Han börjar alltid med 'min lille älskade gosse', jag med 'älskade lilla pappa', uttrycken för tacksamhet och kärlek

flödade." (1962/71: 60). Trots detta, säger Tingsten, var vårt förhållande nästan alltid spänt, oroligt, pinsamt. Sonen kände en behärskad fiendtlighet som han inte alltid förmådde undertrycka. Känslor och retorik passade illa ihop.

Det är uppenbart att författaren hade fått teckna ett mer nyanserat porträtt av denna överklasskultur om hon vidgat sin materialbas. Den bästa källkritiken är ofta att låta olika materialtyper konfronteras med varandra. Men det ger inte bara synpunkter på källornas eventuella validitet — det kan också ställa frågor till kulturen ifråga. Varför var man så angelägen om att presentera en idealbild som uppenbarligen hade lös förankring i vardagslivet? Radikalitet, kamp för kvinnliga rättigheter, de många steg som först togs av adelns många självständiga kvinnor, varför tonades de ned? Är det för att de inte fanns där, för att de omsorgsfullt doldes eller är det för att författarens synsätt inte tillåter henne att acceptera motsägelser och konflikter som ett bärande bjälklag i kulturbygget?

I vilket fall som helst hjälper studien till att permanenta det förblivande i en period som var dynamisk och laddad av nyskapande. Jag antar att man också hade kunnat skriva en skildring av hur motsägelser och möjligheter inom kulturen underlättade dess anpassning till ett föränderligt samhälle. Från att ha varit ett privilegierat stånd blev aristokratien på kort tid en gynnad elit! Med författarens perspektiv förefaller stammen vara i utdöende.

*

Blått blod och liljevita händer är ett värdefullt stycke kvinnohistoria. Den korsar en social barriär man ej vågat överskrida. Här avtäcks ett stycke vardagsliv som på en gång känns välbekant och oerhört avlägset, som fångslar och förtretar.

Jag har varit kritisk emot det sätt som författaren framställt gruppen på. Undersökningen behandlar en historisk period men är inte särskilt historiskt bevandrad. Här finns data, forskning och perspektiv som kunnat skärpa frågeställningarna. Men avhandlingens förtjänster överväger. I och med att Angela Rundquist så tydligt tar ställning och så generöst redovisar de fakta hon samlat öppnar hon sig också för mothugg. Det i sig lägger grund för en stimulerande debatt.

I vissa avseenden liknar avhandlingens framställning paradoxalt nog den gamla folklivsforskningens bild av det försvunna allmogesamhället. Det var ju det där ursprungliga, traditionsfasta

och äkta som sedan förstördes när den nya tiden kom till bygden. Och det vet vi alla att det samhället var mytiskt – det fanns där icke. Men likafullt: Var stode vi om den ej funnits till? Den gav upphov till frågor som i generationer kom att förbli vetenskapligt fruktbarande.

Ronny Ambjörnsson: Den skötsamme arbetaren. Idéer och ideal i ett norrländskt sågverksamhälle 1880–1930. Serien Norrlands bildningshistoria. Carlssons Bokförlag, Stockholm 1988. 272 s., ill.

Litteraturen om de svenska folkrörelserna är numera mycket omfattande och svåröverskådlig, inte minst genom ett stort antal akademiska arbeten från de senaste decennierna. Till den vetenskapliga litteraturen ansluter sig anspråkslösa memoarer och minnesböcker liksom otaliga jubileumsskrifter. Ur detta ganska vidlyftiga komplex av torra detaljanalyser och snäva lokalhistorier höjer sig stundom ett och annat arbete med mer principiell räckvidd. Ett sådant är Ronny Ambjörnssons *Den skötsamme arbetaren*, trots dess lokala begränsning. Det är ett allt igenom, även stilmässigt, fängslande verk att läsa.

Samhället som behandlas är Holmsund, sågverket vid havet, knappt två mil söder om Umeå, ett av de många små samhällen som stam-pades ur jorden under den norrländska trähanteringens guldålder under 1800-talets andra hälft. Egentligen sonderfaller samhället i tre: sågverksamhällena Holmsund och Sandvik och den mellanliggande handelsorten Djupvik, som närmast spelade rollen av komplementsamhälle till de två sågverksorten. I bokens första kapitel beskriver Ambjörnsson samhällets bildande och utveckling decennierna kring sekelskiftet. Skildringen fungerar som ram och bakgrund till den följande framställningen, men genom inriktningen på karakteristiska inslag i den lokala miljön, arbetet, patriarkalismens former och folkrörelserna, blir resultatet samtidigt en välbalanserad om än skissartad lokalstudie med ett påtagligt egenvärde.

Bokens tema är i fortsättningen ”den skötsam-

me arbetaren”. Ambjörnsson menar, att folkrörelserna födde eller i varje fall utvecklade ett slags skötsamhetens evangelium, en fast tro på självförkovran och självkontroll, på förnuftsmässig argumentation, på ett tålmodigt utvecklande av det goda och rättvisa samhället. Den skötsamme medborgaren lever inte för stundens infall och njutningar utan med långsiktiga mål för ögonen. Livet är ett *projekt* för att använda ett av bokens nyckelbegrepp.

Ambjörnssons studie ingår i serien Norrlands bildningshistoria, i vilken flera idéhistoriker från Umeå universitet medverkar. I sitt markerade intresse för hur idéer och ideal formas och utvecklas i folkliga miljöer kommer detta forskningsprojekt rätt nära den moderna etnologins intresse för normer och värderingar i lokala kulturer. Skillnaden blir närmast att idéhistorikern lägger tonvikten på idealen, det önskvärda beteendet, medan det etnologiska perspektivet innebär att sökarljuset riktas mot förhållandet mellan ideal och beteende, där normerna snarare härleds ur faktiskt beteende än ur skrivna proklamationer. Ambjörnsson behandlar i *Den skötsamme arbetaren* följaktligen inte de mindre skötsamma arbetarna och diskuterar över huvud taget inte skötsamheten i termer av kvantitet och proportioner. Det är en idealtyp han diskuterar.

Ambjörnsson menar att skötsamhetens rötter går tillbaka till 1700-talets upplysningsidéer, till pietismen och det tidiga 1800-talets associationsliv. Men särskilt pekar han på väckelserörelsens betydelse, på ”läsarna”, som introducerade ett nytt och aktivt sätt att läsa och begrunda det skrivna ordet på, ett sökande sätt att läsa, på individens och gruppens villkor, inte på överhetens. Detta aktiva läsande och dess följder i form av argumentationsteknik och fri diskussion är en av grundbultarna i den skötsamhetens kultur, som Ronny Ambjörnsson är på jakt efter. Därför intresserar han sig för loge- och föreningsbibliotekens innehåll och utlånings-siffror. I anslutning till pedagog Lars Arvidsson lyfter han också fram det personliga bildningsarbetets plats inom frikyrkorna. Med rätta betonar Ambjörnsson att väckelserörelsens emotionella sida väl mycket framhållits på bekostnad av dess intellektuella. Även väckelsen skapade argumenterande människor. På ett intressant sätt kopplar Ambjörnsson ”läsrevolutionen” under 1800-talet till en internationell debatt om det folkliga läsandets utveckling och läsinlärandets historia, där att lära sig

läsa ses som ett steg i den intellektuella disciplineringen av människan.

En annan grundbult är nykterheten, axiomatisk inom nykterhetsrörelsen men i nästan lika hög grad inom väckelsen och förväntad inom tongivande delar av arbetarrörelsen. (Fast ingalunda utan sina kritiker där. Så var t. ex. August Palm skeptisk till den absoluta nykterheten och därmed nykterhetsrörelsen.) Intressanta är för övrigt de exempel på sansat och kontrollerat uppträdande som Ambjörnsson tar upp som delar av samma normideal, en viktig men kanske mindre beaktad sida av nykterhetsidén.

Den folkrelsemiljö, som kommer läsaren närmast i Ambjörnssons bok, är nykterhetsrörelsen, företrädd av främst logen 880 Skärgårdsblomman. Många värdefulla synpunkter läggs på logens inre arbete. Ambjörnsson betonar den pseudoreligiösa atmosfären i de högtidliga ritualerna. Logernas ceremoniel verkade lockande under genombrottsdecennierna men kom sedan ganska snart att utsättas för kritik och avståndstagande. Personligen tror jag att ju mer de intellektuella dragen inom nykterhetsrörelsen betonades i en loge, ambitionerna att förverkliga en "folkets folkhögskola", desto mer obsoleta verkade de importerade ritualerna (och regalierna, som Ambjörnsson knappast uppehåller sig vid). Det bör understrykas att IOGT:s formvärld är ett barn av 1800-talets amerikanska ordensväsen och att dessa importerade former i längden rimade illa med en svensk arbetarbefolknings önskemål och värderingar. Ambjörnsson påpekar själv som ett viktigt faktum, att den amerikanska nykterhetsrörelsen mer än den svenska var och är en medelklassrörelse.

Ett intressant konstaterande är att de olika försöken att stoppa restauranter och kaféers utskänkning av öl och sprit — en sida av nykterhetsrörelsens agerande som alltid väckt stor uppmärksamhet — helt kom i skymundan för den interna granskningen av medlemmarnas egen vandel. Uteslutningar skedde i en ständig ström kring sekelskiftet, ofta som resultat av öppet angiveri. Orsakerna var två: oförmåga att betala medlemsavgiften eller bristande skötsamhet. Det senare innebar oftast brott mot avhållsamheten i fråga om sprit eller öl men kunde också betyda "ovärdigt uppträdande" i en mer allmän mening. Med tanke på att motiveringarna för uteslutning så tydligt utmejslar logens grundläggande värden skulle man faktiskt välkomna en spe-

cialstudie av just detta ämne. Det arkivaliska källmaterialet är omfattande.

Det måste inom nykterhetsrörelsen ha funnits stora spänningar mellan den ambitiösa inriktningen mot kunskapsamlande och debatträning via studiecirkel och föredragsverksamhet och den roll av samlingsplats för all ungdom och allt bygdens nöjesliv, som också många loger försökte ta på sig. Nykterhetsrörelsen var en massrörelse, särskilt under 1900-talets början, och genomströmningen var enorm. Spänningen kunde också beskrivas som en elitisering av rörelsen. En liten tongivande grupp dominerar programverksamheten, särskilt om denna (som i logen 880 Skärgårdsblomman) var mycket ambitiös. I ett separat kapitel porträtter Ambjörnsson fyra av logens stöttepelare, alla nu i 80-årsåldern. Vad man här möter är sågverksarbetare, som slukat skönlitteratur och facklitteratur hela sitt liv, intellektuella personligheter, starkt präglade av det skötsamhetens ideal, som boken handlar om. Även deras privata liv har varit påfallande välplanerade, med välskötta egnahem och få barn (vilka läst vidare och avancerat socialt). Läsaren kan göra reflexionen, att det var 1800-talets stora sociala skrankor, som höll kvar så många läsbegävade människor i arbetarklassen, som ytterst skapade den färgstarka folkrelsemiljön decennierna kring sekelskiftet.

Ronny Ambjörnssons *Den skötsamme arbetaren* är tveklöst ett viktigt bidrag till den svenska folkrelseforskningen. Boken är väl komponerad med naturliga övergångar, författaren är tvärvetenskapligt beläst om än sällan polemisk. Man skulle också kunna se den som en viktig pusselbit i den idag aktuella etnologiska forskningen kring grunddragen i den svenska kulturen. Arvet från folkrelserna är väl numera i viss mån på avskrivning, men det torde ännu stå för en väsentlig sida i en "svensk andlig fysionomi", för att än en gång citera Ronny Ambjörnsson.

Mats Hellspong

KORTA BOKNOTISER

Bengt Lindroos: Ur den svenska byggnads-konstens magasin. Arkitektur förlag. Stockholm 1989. 132 s., ill.

Om våra svenska slott och herresäten, deras utformning och arkitekter, finns sedan gammalt en rik litteratur och åtskilliga doktorsavhandlingar. Detsamma gäller vår allmogebbyggelse, som främst dokumenterats av Sigurd Erixon och hans krets. Städernas byggnader har fått sina skildrare, likaså på senare år våra industri-minnesmärken. Men som författaren till rubricerade skrift, arkitekt Bengt Lindroos, påpekar, har det legat och ligger en del nyttobyggnader vid sidan om, som ej ägnats större utrymme i böckerna. Det gäller magasin, lador och logar, stall, kolhus m. m., någon gång med vacker arkitektonisk utformning. De är väsentliga inslag i miljön, och har med rätta uppmärksamats av honom i en bok med många färgbilder, som i sin tur är värd all uppmärksamhet av forskare och hembygds-skildrare.

Som förf. själv medger har den sina begränsningar, det är främst en bilderbok med utförliga texter. Geografiskt begränsar den sig till Mellansverige, även om några exempel av 120 stycken hämtats också från Norrland liksom Småland och Skåne. Men märkligt nog inte sådana praktfulla, talande belägg som t. ex. Brunius nygötiska uthusbyggnader vid Jordberga och Trolleholm från omkr. 1840. Arkitektnamn kan spåras även annorstädes, men som regel byggdes dessa hus efter "landsens sed" och av lokala byggmästare. En populär vägledning, som gavs ut 1854 och därefter i fyra upplagor, var C.E. Löfvenskiölds "Lantmannabyggnader" med talrika planscher — ett slags efterskott till Wijnblads berömda förslag till bostadsbyggnader hundra år tidigare. Sådana förlagsböcker blev ju alltmer vanliga och finns också för t. ex. missions- och frikyrkobyggen senare i seklet. Men i dessa var anspråkslösheten en dygd, och blott fönster- och portalomfattningar kunde ha karaktär. Lindroos bok visar en del exempel för sitt område. Ibland kan rena ytmaterialet ge estetiska effekter, som t. ex. sid 102–103 med slagsstensfasader i olika ton.

Ett särskilt kapitel ägnas de torkhus för säd, s. k. kornskruvar, föregångare till dagens silos med tradition från 1700-talet, vilka behandlats av bl. a. Gösta Berg (i Rig 1949) och Folke Rystedt.

Lindroos bok gör som sagt inte anspråk på fullstän-

dighet eller vetenskaplig analys, men är en uppfriskande bildsamling, som bör stimulera också till bevarandet av dessa ofta lite udda byggnader, vilka lätt faller vid sidan av den traditionella byggnadsminnesvården.

Gösta von Schoultz

Jämten 1989. Heimbygdas årsbok årgång 83. Red. av *Leif Jonsson*. Östersund 1989. 239 s., ill.

I 1989 års utgåva av Jämten, som vanligt en av de mest välmatade och omväxlande av landets museiårsböcker, finns en pedagogiskt upplagd och elegant skriven uppsats om Storsjöodjuret av Jan-Öyvind Swahn. Här anläggs ett historiskt-geografiskt och ett genreanalytiskt perspektiv på fenomenet i fråga, varigenom förbindelserna med norska, skotska, irländska och nordamerikanska sjöodjur framträder tydligare. Swahn ställer traditionen kring drakliknande vattenodjur mot berättelserna om lindormar på land. Den förra påträffas i Sverige förutom i Jämtland även i Bohuslän, Dalsland och Värmland, de senare har mer östlig och sydlig utbredning. Vattendjuret har därigenom troligt släktskap med de talrika belägg som finns i Norge och på de brittiska öarna. Genom dominansen av memorat bland uppgifterna om Storsjöodjuret drar Swahn slutsatsen att traditionen är förhållandevis ung, i jämförelse med den norska. De äldsta beläggen om Storsjöodjuret, från 1600-talet, har karaktären av upphovssägner som vill förklara drakfiguren på en runsten på Frösön.

Konsthistorikern Lars Ljungström behandlar i en viktig uppsats konstnären Carl Hofwerberg, verksam i Jämtland som bl. a. målare av altartavlor. Hofwerberg var en av de många under 1700- och 1800-talet, som kombinerade konstnärlig verksamhet med officersbanan. Hans verksamhet i Jämtland har tidigare behandlats av Maj Nodermann. Vad Ljungström nu visar är att han troligen fått sin konstnärliga grundskolning i Uppsala under studieåren (Hofwerberg var en av de många studenter som under Karl XII:s krig hastigt sadlade om till officersbanan) och att han bör ha lärt sig handskas med rokokons stilelement under sin och Jämtlands regements kommandering till det pågående slottsbygget i Stockholm på 1740-talet. Hofwerbergs rokokoinspirerade kyrkoarbeten kom att få en mycket stor betydelse för den jämtländska bondekonsten.

Mats Hellspong

Äldre årgångar av Rig säljes billigt!

F. n. pågår en flyttning och omorganisation av Rigs lager på Nordiska museet. I samband med detta säljer Föreningen för svensk kulturhistoria ut såväl enstaka nummer som hela årgångar. Ett mindre antal nummer finns kvar från tidskriftens första år 1918 – 1923. Från slutet av 1920-talet och från 1930-talet finns inga nummer bevarade. Från 1940-talet och framför allt från mitten av 1950-talet och framåt finns gott om restexemplar.

Försäljningen sker till realisationspriser. Ett enstaka nummer kostar 5 kronor, en hel årgång 20 kronor. Portokostnader tillkommer. Försäljningen pågår så länge lagret räcker. Möjligheten finns alltså att mycket billigt skaffa sig en obruten serie årgångar av Rig i varje fall från mitten av 1950-talet.

Den som önskar beställa Rig, enstaka nummer eller hela årgångar, ombedes vänligen göra en skriftlig beställning till Föreningen för svensk kulturhistoria, Nordiska museet, 115 21 Stockholm. Det går också bra att ringa till tidskriften Rigs expedition, Nordiska museet, tel. 666 46 00.

MAT

Fataburen 1989 berättar ur ovanliga synvinklar om gamla tiders mathållning och om sätten att handskas med olika råvaror.

Läs om det dignande brännvinsbordet, om kvällsgröten som blev morgonmål eller om surmjölkens historia! Läs om ovanliga metoder att anrätta fisk, om svenska köttkakor eller om vår barndoms efterrätter!

MAT handlar också om Mr Bantings kur mot korpulens, om rollspelen vid matbordet i olika miljöer, om vad saltet betytt och om gamla och nya metoder att kyla och frysa matvaror. Och titta på bildkavalkaden om våra invandrades matbutiker.

Rikt illustrerad, delvis i färg

Pris 230:—

VIT KÄPP FÖRSTORINGSGLAS PUNKTSKRIFT

20 synskadade personer berättar om sina liv. Materialet, som samlats in i samarbete mellan Nordiska museet och Synskadades Riksförbund, förmedlar unik information om gripande och intressanta livsöden. Sorger och glädjeämnen under barndom och skoltid genomsyrar många skildringar liksom vänskapen, kärleken och svårigheterna att hitta ett meningsfullt arbete.

Tio av bidragen har tilldelats pris i en tävling utlyst i de synskadades taltidningar.

Illustrerad

Pris 230:—

Kan köpas i bokhandeln eller direkt från

NORDISKA MUSEETS FÖRLAG

115 21 STOCKHOLM

Tfn 08/666 46 00